

طراحی الگوی تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از مبانی اسلامی

سید محسن میرباقری¹

عطاءالله رفیعی آتانی²

چکیده

هدف: هدف این مقاله، طراحی مدل تصمیم‌گیری جمعی بر اساس مبانی جامعه اسلامی بود. تصمیم‌گیری جمعی فرایندی است که گروهی از افراد برای دستیابی به اهدافشان، درباره یک مسئله خاص تصمیم واحدی می‌گیرند. برای شناخت مسیر دستیابی به تصمیم جمعی، ابتدا باید عوامل مؤثر بر آن شناسایی شود. **روش:** روش این تحقیق، تحلیل محتوا بود. با استفاده از این روش، ابتدا داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی جمع‌آوری و بررسی شدند. سپس با تحلیل صورت‌گرفته روی داده‌های به دست آمده، ویژگی‌های مهم تصمیم‌گیری در مبانی اسلامی، شناسایی و فرایند رسیدن به تصمیم جمعی شفاف شد. در ادامه، با کمک 21 نفر از خبرگان و صاحب‌نظران دانشگاهی و سازمانی این حوزه، مدل مد نظر با 19 شاخص و در سه مقوله اصلی باورهای مشترک، عقلانیت شناختی و عقلانیت عملی، طراحی شد. **یافته‌ها:** هویت مسلمانان در قالب نسبت‌های چهارگانه رابطه انسان با خدا، جهان، جامعه و خود، از غیر مسلمانان متمایز است. **نتیجه‌گیری:** در صورتی که جمعی دارای عقلانیت شناختی مشابهی باشد، می‌تواند به عقلانیت عملی یکسانی نیز دست یابد که این امر، منجر به دستیابی جمع به یک تصمیم مشترک و در نهایت، کار جمعی می‌شود.

واژگان کلیدی: تصمیم‌گیری جمعی، کار جمعی، تصمیم‌گیری مشارکتی، مشورت.

♦ دریافت مقاله: 00/02/29؛ تصویب نهایی: 00/08/18

1. دانشجوی دکتری مدیریت تکنولوژی، دانشکده مدیریت، اقتصاد و مهندسی پیشرفت، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران.
2. دکترای اقتصاد، استادیار گروه مهندسی پیشرفت اقتصادی، دانشکده مدیریت، اقتصاد و مهندسی پیشرفت، دانشگاه علم و صنعت، تهران، ایران (نویسنده مسئول) / نشانی: تهران؛ خیابان فرجام، دانشگاه علم و صنعت / نامبر: 02173228000 / Email: rafieiatani@iust.ac.ir

الف) مقدمه

افراد در همه جای زندگی روزمره با شرایط تصمیم‌گیری جمعی روبه‌رو می‌شوند (وین،¹ 2011). مطالعه تصمیم‌گیری جمعی، حوزه‌های مختلفی مانند مغز و علوم رفتاری، اقتصاد، علوم مدیریت و هوش مصنوعی را در بر می‌گیرد و به ویژه بر این سؤال متمرکز است که چگونه یک جمع تصمیم‌گیرنده از بین گزینه‌های متعدد به انتخاب بهینه دست یابند (هاسه‌گاوا² و همکاران، 2017). مطالعه تصمیم‌گیری جمعی در بسیاری از سیستم‌های گروهی یا مشارکتی همراه با توسعه بالای اینترنت، ارتباطات الکترونیکی، اقتصاد مبتنی بر دانش و فناوری‌های اطلاعاتی ضروری و مهم است (وو³ و همکاران، 2017). ویژگی اجتماعی تغییر ساختار امروز جامعه به گونه‌ای است که بدون مشارکت مدیران و کارمندان در روند تصمیمات مدیریتی و رویه‌های اجرای آنها، نمی‌توان به تصمیم بهینه دست یافت. (پریگوژین،⁴ 1991)

وظیفه اساسی گروهها، ارائه راه‌حلهای کارآمد برای مشکلات پیچیده‌ای است که با آن روبه‌رو می‌باشند. پرداختن به روند تصمیم‌گیری جمعی برای مدت طولانی، یک چالش بزرگ علمی را نشان داده است. این یک جنبه کاملاً مرتبط با رفتار گروههای اجتماعی است؛ زیرا «خرد جمعی» می‌تواند به لحاظ کیفی فراتر از رفتار افراد باشد (زافیریس⁵ و همکاران، 2017). تصمیم‌گیری جمعی موضوع اصلی نه تنها در اقتصاد و نظریه انتخاب عمومی است، بلکه در ارتباطات، علوم رایانه، یادگیری ماشین، نظریه بازی و نظریه کنترل نیز مطرح است (پارروندو⁶ و همکاران، 2007). در سیاست نیز می‌توان تصمیم‌گیری جمعی را در بسیاری از سازمانها مانند هیئت دولت، بانک مرکزی و... مشاهده کرد. (وین، 2011)

مقام معظم رهبری نیز «ضعف فرهنگ کار جمعی» را که ناشی از عدم دستیابی به تصمیم جمعی است، یکی از نقاط ضعف ملی در بحث سبک زندگی و تحقق فرهنگ زندگی اسلامی مطرح کرده‌اند (بیانات در دیدار جوانان استان خراسان شمالی، 1391/07/23؛ بیانات در دیدار وزیر علوم و اساتید دانشگاه، 1388/11/13). هرچند با توجه به شرایط اعتقادی و فرهنگی کشور، استفاده از مبانی اسلامی در تصمیم‌گیری بسیار ضروری به نظر می‌رسد؛ اما میزان نیاز با تعداد پژوهشهای صورت گرفته در این خصوص متناسب نبوده و لازمه گسترش این مبحث، پژوهشهای تخصصی بیشتر در این زمینه است (جدول پیشینه تحقیق: کرمی، 1396). با توجه به این مطلب، هدف این پژوهش، طراحی مدل تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از منابع اسلامی است که این مهم‌ترین نوآوری پژوهش محسوب می‌شود. در رابطه با هدف مذکور، چند سؤال اصلی مطرح شده است و پژوهشگران سعی کرده‌اند بر اساس ادبیات تحقیق و همچنین طراحی مدل، با کمک خبرگان به آنها پاسخ دهند:

- تصمیم‌گیری جمعی چیست؟

1. Veen
2. Hasegawa
3. Wu
4. Prigozhin
5. Zafeiris
6. Parrondo

- تاکنون چه مدل‌هایی از تصمیم‌گیری جمعی طراحی شده است؟
  - مهم‌ترین ویژگی‌های تصمیم‌گیری صحیح در مبانی اسلامی چیست؟
  - در منطق اسلامی چه فرایندی در تصمیم‌گیری طی می‌شود تا یک جمع روی یک تصمیم خاص متفق می‌شوند؟
- شاخصهای اثرگذار در فرایند تصمیم‌گیری جمعی چیست؟

1. مبانی نظری

یک) تصمیم‌گیری

تصمیم‌گیری به عنوان یک فرایند ذهنی شناخته می‌شود که می‌تواند منجر به انتخاب یک گزینه از مجموعه گزینه‌های ممکن شود (کاستلو و دورائو،¹ 2013). تصمیم‌گیری یکی از مهم‌ترین موضوعات در دانش مدیریت است و یک مدیر، در تمام مراحل مدیریت خود به صورت مستمر در حال تصمیم‌گیری است. هربرت سایمون،² دانشمند مشهور آمریکایی در علوم اجتماعی، مدیریت و سیاست، تصمیم‌گیری را مسئله اصلی مدیریت می‌داند. به دلیل اهمیت بالای تصمیم‌گیری و همچنین عوامل مداخله‌گر زیادی که بر تصمیم‌گیری تأثیر می‌گذارند، می‌توان گفت که در شرایط مختلف، یک مدیر به تنهایی قادر به تصمیم‌گیری بهینه نیست. (کرمی، 1396)

دو) تصمیم‌گیری جمعی

تصمیم‌گیری جمعی فرایندی است که به موجب آن اعضای یک گروه با همفکری درباره یک اقدام، تصمیم می‌گیرند (دی‌اواکا³ و همکاران، 2011). در تعریف دیگری، تصمیم‌گیری جمعی به دو یا چند بازیگر مربوط می‌شود که برای دستیابی به بهبود وضعیت خود از طریق تحقق بخشیدن به هدفشان؛ یعنی دستیابی به انطباق بهتر با خواسته‌ها و فشارهای محیطی، درباره یک مسئله خاص هماهنگ می‌شوند (گرتیس و مارکس،⁴ 2017). فرایند تصمیم‌گیری جمعی می‌تواند به عنوان فرایندی تعریف شود که گروهی از افراد با توجه به نظرات یا ترجیحات خود، سعی در دستیابی به یک راه حل مشترک برای یک مسئله تصمیم‌گیری با چندین گزینه دارند. (وو و همکاران، 2017)

بنابر این، یک فرایند تصمیم‌گیری جمعی را می‌توان به عنوان یک حالت تصمیم‌گیری تعریف کرد که در آن، (1) دو یا چند نفر وجود دارند که هر یک از آنها دارای ادراک، نگرش، انگیزه و شخصیت خاص خود می‌باشند؛ (2) کسانی که وجود یک مشکل مشترک را تشخیص می‌دهند و (3) برای رسیدن به تصمیم جمعی تلاش می‌کنند. علاوه بر این، اعضای این گروه می‌توانند به طور همزمان با هم تعامل داشته باشند یا تصمیمات فردی را به طور جداگانه

---

1. Castillo & Dorao
2. Herbert Alexander Simon
3. De Oca
4. Gerrits & Marks

52 ♦ طراحی الگوی تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از مبانی اسلامی

اتخاذ کنند و سپس به طور جمعی درباره نتایج آن به گفتگو پردازند. (میرباقری و همکاران، 1400؛ بویی و کوپ، 1987)

2. پیشینه تحقیق

پژوهشگران، مقاله، کتاب یا مدرک علمی در خصوص عنوان اصلی مقاله نیافتند، اما مستندات مرتبط با دو موضوع محوری «تصمیم‌گیری در منابع اسلامی» و «تصمیم‌گیری جمعی» آورده شده است. به منظور شفافیت درک بیشتر و همچنین کاهش حجم مطالب، پیشینه تحقیق به صورت مختصر و منسجم در جدول 1 آورده شده است.

جدول 1: خلاصه پیشینه تحقیق

منابع داخلی				
ردیف	محقق	سال	عنوان تحقیق	خلاصه تحقیق
1	فاضلی	1371	سیاستگذاری و تصمیم‌گیری در نظام رهبری و مدیریت اسلامی از دیدگاه عقل و وحی	به بیان اصول کلی و زیربنایی سیاستگذاری و تصمیم‌گیری از دیدگاه عقل و وحی می‌پردازد.
2	جوادی آملی	1372	نحوه سیاستگذاری و تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی	بررسی و تحلیل تصمیم‌گیری و عوامل مؤثر بر آن با استفاده از منابع اسلامی و قرآن کریم.
3	علوی	1386	درآمدی بر تأثیر مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی بر تصمیم‌گیری	با مقایسه تطبیقی و استناد به فرهنگ اصیل اسلامی و موردکاوی اجمالی غزوه احد، مرور آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که مدیران با تکیه بر فرهنگ شیعی و با توکل، می‌توانند در اتخاذ تصمیمات درست توفیق یابند.
4	منطقی	1391	نقش نگرش‌های اسلامی در فرایند تصمیم‌گیری	با استفاده از منابع اسلامی، تأثیر نگرشها بر تصمیم‌گیری را بررسی می‌کند.
5	اکبری و رضایی	1391	بررسی پایه‌های نظری موضوع تصمیم‌گیری مبتنی بر اخلاق اسلامی	با تحلیل مباحث از تصمیم‌گیری و اخلاق اسلامی و تمایز اخلاق نظری و عملی و مصداق اخلاق بنیانی و اجتماعی و فردی به دنبال پایه‌های نظری تصمیم‌گیری مبتنی بر اخلاق اسلامی است.
6	صفائیان و همکاران	1392	مؤلفه‌های تصمیم‌گیری در اخلاق پزشکی از منظر نهج‌البلاغه	به بسط مؤلفه تصمیم‌گیری در مبحث اخلاق پزشکی از دیدگاه امیر مؤمنان در نهج‌البلاغه پرداخته شده است.
7	رازینی و عزیزی	1394	طراحی الگوی تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی	با مصاحبه از خبرگان، عوامل مؤثر، متغیرهای زمینه ساز، متغیرهای بازدارنده و نتایج تصمیم‌گیری اسلامی شناسایی شده است.
8	رحمانی	1395	بررسی نقش وحی در تصمیم‌گیری عقلانی - شهودی	مجموعه تعالیم و آموزه‌های اسلامی مبتنی بر قرآن و سنت که فرایند 9 مرحله‌ای تصمیم‌گیری عقلانی را تحت تأثیر قرار داده، بر تصمیم‌گیری شهودی مؤثرند، استخراج شده است.
9	فرخی و حبیبی تبار	1397	تصمیم‌گیری و عوامل مؤثر بر آن در مدیریت اسلامی	پس از شرح مختصر در رابطه تصمیم‌گیری و ارزشها، نظرات مختلف در خصوص عوامل مؤثر بر تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی بیان شده است.
منابع خارجی				
10	نیزن و پاروش	1985	تصمیم‌گیری جمعی: چشم‌انداز اقتصادی	تأثیر اطلاعات ناقص درباره مهارت‌های تصمیم‌گیری؛ وابستگی متقابل بین تصمیمات؛ قیمت سایه قوانین تصمیم‌گیری و هزینه‌ها و مزایای تصمیم‌گیری در تصمیم‌گیری گروه بهینه را بررسی

				می کنند.
11	پارت و سامپتر	2006	یک الگوریتم قابل تنظیم برای تصمیم گیری جمعی	با استفاده از تحلیل رفتار مورچه‌ها، الگوریتم‌های کلی اما قابل تنظیم به عنوان ویژگی طراحی سیستم‌های پیچیده پیشنهاد می‌کند.
12	مک‌هاق و همکاران	2016	تصمیم گیری جمعی، رهبری و هوش جمعی: آزمایش با شیه‌سازی عامل بنیان و یک مطالعه میدانی	یک رویکرد رهبری جمعی به کار می‌رود و با استفاده از شیه‌سازی‌های مبتنی بر عامل و داده‌های مطالعه میدانی کد شده یک مدل مفهومی چند سطحی برای تصمیم گیری جمعی معرفی می‌شود.
13	بوز و همکاران	2017	تصمیم گیری جمعی	به این موضوع متمرکز می‌شوند که چگونه گروه‌ها باید به طور مطلوب به اجماع برسند، تصمیم گیرندگان چه معیارهایی را باید بهینه کنند و چگونه افراد و گروه‌ها باید برای بهینه‌سازی تقویت خود راه چاره‌ای جستجو کنند؟
14	دیان و همکاران	2019	تنوع و ساختار شبکه‌های اجتماعی در تصمیم گیری جمعی: دیدگاه‌های تکاملی با شیه‌سازی‌های عامل بنیان	به شیه‌سازی‌های عامل بنیان برای بررسی چگونگی تأثیر تصمیم گیری جمعی انسان از نوع عوامل در درک مسئله یا نحوه رفتار در بحث و همچنین به ساختار شبکه اجتماعی آنها می‌پردازد. نتایج شیه‌سازی نشان می‌دهد گروه‌های دارای درک مشترک از مشکل، تمایل بیشتری به ایده‌پردازی‌های مفید برای حل مسائل دارند.
15	مننا	2020	تصمیم گیری جمعی توسط عوامل منطقی با اولویتهای مختلف	نتیجه رفتار جمعی شدیداً وابسته به ساختار به اشتراک گذاری اولویت در گروه و همچنین کیفیت اطلاعات در محیط است

با بررسی‌های صورت گرفته در پیشینه تحقیق می‌توان به این نتیجه رسید که تاکنون پژوهشی که بتواند مدل جامعی از تصمیم گیری جمعی با استفاده از مبانی اسلامی ارائه دهد، انجام نشده است. همچنین با بررسی نمودار تعداد پژوهش‌های صورت گرفته در خصوص تصمیم گیری جمعی تاکنون، 1252 سند علمی منتشر شده است که نشان‌دهنده سیر صعودی انتشارات و به معنی اقبال جامعه علمی در خصوص تصمیم گیری جمعی است.¹ پیشینه همچنین نشان می‌دهد با توجه به کاربرد زیاد تصمیم گیری جمعی و فواید حاصل از آن، تمامی پژوهش‌ها در این زمینه، بررسی بیشتر و عمیق تر ابعاد آن را پیشنهاد داده‌اند و به کارگیری این روش تصمیم گیری را توصیه کرده‌اند. (شاهد: پریگوژین، 1991؛ مک‌هاق² و همکاران، 2016؛ پاروندو، 2007)

ب) روش تحقیق

این پژوهش بر اساس روش گردآوری داده‌ها، از نوع توصیفی و از نظر هدف، کاربردی و توسعه‌ای است. روش تحقیق به کار گرفته شده در این پژوهش، کیفی و از نوع تحلیل محتواست. در این روش، ابتدا مضامین پنهان در متن و محتوای منابع، شناسایی و استخراج و سپس تحلیل می‌شوند. پژوهشگر متغیرها را تغییر، دستکاری یا کنترل نمی‌کند و تنها به تعریف و توصیف متون و متغیرها می‌پردازد. اساس کار در تحلیل محتوا، مقایسه و طبقه‌بندی متون و داده‌هاست. این روش، یک فرایند ذهنی است که در آن، روابط مفهومی بین متغیرها و مضامین را شناسایی

1. Web of Science
2. McHugh

می‌کند. (رضائی و همکاران، 1396)

در تحلیل کیفی محتوا از نوع طبقه‌بندی، پژوهشگر با ارائه و مفروض گرفتن تعاریف مشخصی قبل از شروع تحقیق، به مطالعه متون تعیین شده می‌پردازد و با مقایسه تعاریف از پیش تعیین شده و منتهای تحلیل شده به داوری درباره عدم وجود یا وجود مصادیق آن تعریف در منتهای مد نظر می‌پردازد (عامری شهرابی و کاوسی، 1395). مهم‌ترین مراحل اساسی که در روش تحلیل محتوا طی می‌شود و در این پژوهش نیز به کار رفته است، به شرح ذیل است. (اکبری و رمضانی، 1391)

مرحله اول: طراحی تحقیق

اولین مرحله تحقیق از نظر عقلانی، طراحی تحقیق است. در این مرحله، ساختار کلی تحقیق مشخص می‌شود. برای مثال، به سؤالاتی از قبیل نوع منابع، محل جستجو و ضرورت پژوهش پاسخ داده می‌شود. در این مرحله می‌بایست سؤالات پژوهش به درستی و با دقت طراحی و مطرح شوند. در این پژوهش نیز سعی شده است با جستجو در منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی، از کتابها و مقالات اسلامی مرتبط برای طراحی مدل استفاده شود. برای این منظور، از 1252 مقاله منتشر شده در این حوزه کمک گرفته شد و از کتب اسلامی معتبر نیز بهره گرفته شد. در خصوص ضرورت و سؤالات پژوهش هم در قسمت مقدمه توضیحات لازم داده شده است.

مرحله دوم: جمع‌آوری داده‌ها

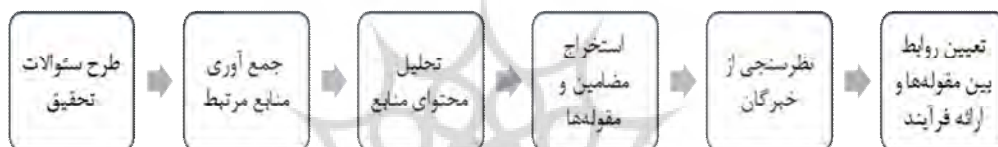
برای اتمام بیشتر یک تحقیق باید از منابع علمی مختلف بهره گرفت. داده‌های گوناگون امکان تحلیل‌های عمیق و همه‌جانبه از موضوع را برای پژوهشگران فراهم می‌کند. این مسئله در افزایش روایی تحقیق مؤثر خواهد بود و موجب اطمینان بیشتر به خروجی‌های پژوهش خواهد شد. بدین وسیله امکان شناسایی مفاهیم و متغیرهای کلیدی در پژوهش فراهم می‌شود. هرچند ممکن است داده‌های این مرحله در مرحله بعد تغییر کند یا حذف شود، اما جمع‌آوری آن برای جهت‌گیری و طراحی الگوی پژوهش الزامی است. در این پژوهش علاوه بر استفاده از منابع اسلامی (روش کتابخانه‌ای)، از روش مصاحبه با خبرگان نیز برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است که ارتباط مستقیم با هدف تحقیق دارد. هرچند به منظور اتمام بیشتر مدل در برخی از تعاریف و توصیفات از منابع غربی هم کمک گرفته شده، اما در چارچوب اسلامی آن خللی ایجاد نکرده است.

مرحله سوم: تحلیل داده‌ها و یافته‌ها

برای یافتن پاسخ سؤالات مطرح شده در تحقیق، مجموعه‌ای از داده‌های به دست آمده در منابع مختلف تحلیل می‌شوند. متون مرتبط بر اساس اشتراک لفظی یا معنایی، به مجموعه مفاهیم دسته‌بندی می‌شوند تا یک مضمون حاصل شود. مفهوم مد نظر نسبت به مضامین از کلیت و جامعیت برخوردار است. پس از مفهوم‌سازی، اقدام به کشف روابط میان مفاهیم و ترسیم آنها در قالب مقوله‌ها (شاخصها) می‌شود. دسته‌بندی مفاهیم بر اساس اشتراک و وجه تشابه و نزدیکی معنایی میان یک مقوله با تعریف عملیاتی از آن مقوله تبیین می‌شود. (سلطانی، 1397)

در این پژوهش نیز به منظور کشف مسئله محوری «طراحی مدلی برای فرایند تصمیم‌گیری جمعی»، مجموعه داده‌های به دست آمده از منابع اسلامی (و برای روایی بیشتر منابع غربی) بررسی و تعاریف تمام شاخصهای به کار رفته در مدل مشخص شد. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها استقرایی بود. ابتدا با مفروض گرفتن تعاریف مشخصی قبل از شروع پژوهش، به مطالعه متون تعیین‌شده اقدام شد و سپس به مقایسه تعاریف از پیش تعیین‌شده و متنهای مد نظر پرداخته شد.

در پژوهش حاضر به دلیل ترکیبی بودن، از دو روش گردآوری اطلاعات استفاده شد. در بخش اول، از طریق روش تحلیل محتوا و بررسی مقالات و تحقیقات مشابه، تلاش شد مؤلفه‌ها و مفاهیم مرتبط با تصمیم‌گیری جمعی در قالب جدولی با سه دسته متن (همراه با ارجاعات مستدل)، مضامین و مقوله‌ها آورده شود و سپس این مضامین بر اساس هماهنگی قبلی در اختیار اعضای پانل (خبرگان) قرار داده شود. سپس نظرات خبرگان، اخذ و نکات مد نظر آنان اعمال شد. مراحل تحلیل داده‌ها و یافته‌ها در شکل 1 نشان داده شده است.

شکل 1: مراحل تحلیل داده‌ها و یافته‌ها

در نظرات خبرگان، مضمون (شاخصی) از فرایند حاصل از تحلیل محتوا حذف یا اضافه نشده است و نظرات بیشتر پیرامون نحوه ارتباط بین شاخصها و دسته‌بندی مضامین و ترتیب قرار گرفتن مقوله‌ها بوده است. این مصاحبه‌ها، نقش بازآفرینی و رفع ابهام از مطالعات صورت گرفته را بر عهده داشت و بارها باعث بازگشت به مطالعات کتابخانه‌ای شد. برای نمونه، در خصوص مضمون توجهات مشابه، به نظر می‌رسید که این عامل تنها بین دو مقوله عقلانیت شناختی و عقلانیت عملی اتفاق می‌افتد؛ در حالی که به عقیده بسیاری از صاحب‌نظران، این مضمون مانند عنصری سیال در تمام فرایند تصمیم‌گیری وجود دارد و مانند نیروی محرکه‌ای ذهن را از مرحله‌ای به مرحله دیگر سوق می‌دهد.

البته بعضی از مؤلفه‌هایی که خبرگان بیان می‌کردند، بیشتر ناظر بر ویژگی تصمیم‌گیری بود و جزء فرایند تصمیم‌گیری محسوب نمی‌شد. به همین دلیل، این مؤلفه‌ها حذف شدند؛ مانند صبر، حق‌طلبی، گفتار احسن، حفظ ادب و احترام، صداقت، امانت و ... در نهایت با رفت و برگشت زیاد مطالب بین محققان و خبرگان شناسایی شده و با کمک منابع مستدل علمی در خصوص شاخصهایی استخراج شده، محققان توانستند فرایند تصمیم‌گیری جمعی را بعد از اشباع نظری، به تفکیک مضامین و مقوله‌ها شناسایی کنند.

روش اعتبارسنجی پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، روش تحلیل محتواست که با بررسی و تحلیل اسناد و داده‌ها، مفاهیم جدید به منظور طراحی الگو یا برقراری روابط بین شاخصها و متغیرها ایجاد و تفسیر می‌شود (عظیم‌زاده اردبیلی و افضل‌قادی، 1399). این

56 ♦ طراحی الگوی تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از مبانی اسلامی

روش یک فرایند علمی ساختاریافته را برای استخراج داده‌ها و تحلیل آنها تعریف می‌کند که از اعتبار بالایی در انتشارات علمی برخوردار است. اما به منظور حصول اطمینان از اعتبار یافته‌های تحقیق و صحت فرایند تحلیل داده‌ها، مصاحبه‌هایی با 21 نفر از خبرگان در این حوزه (شامل اساتید دانشگاهی و مدیران دولتی) صورت گرفت.

همچنین، نتایج تحقیق در اختیار چند نفر از کارکنان سازمانهای دولتی که واجد تخصص مدیریتی بودند قرار گرفت و بر اساس بازخوردهای ارائه‌شده، استحکام نتایج تقویت شد. برای این منظور، مصاحبه و گفتگوهای اولیه پس از معرفی و ارائه اطلاعات اولیه پژوهشگران، به صورت کاملاً باز و ساختاریافته انجام گرفت و به مرور با توجه به پاسخهای دریافتی، سؤالات متناسب دیگری مطرح می‌شد و با روش گلوله برفی افراد صاحب‌نظر دیگری معرفی می‌شدند. در کنار این موارد، درگیری طولانی مدت پژوهشگران با پیشینه تحقیق و شناخت مناسب از متون علمی و فضای مطالعه، به اعتبار یافته‌ها کمک کرده است. بنابر این، برای حصول اطمینان از روایی پژوهش، اقدامات ذیل انجام شده است:

الف) پیشینه تحقیق: مفاهیم به دست آمده به طور همزمان با پیشینه تحقیق بررسی شد و مقایسه تطبیقی با منابع صورت گرفت.

ب) روش تحلیل محتوا: اطلاعات جمع‌آوری شده از روش کتابخانه‌ای، بصری و ساختاریافته تحلیل و تفسیر شد و اصلاحات لازم در داده‌ها صورت گرفت.

ج) نمونه‌گیری: نمونه‌گیری به صورت هدفمند و از بین اساتید دانشگاه و خبرگان حوزه و یکی از سازمانهای دفاعی کشور که با موضوع پژوهش آشنا بودند، صورت گرفت. نمونه‌گیری بر اساس قاعده اشباع انجام شد؛ یعنی مصاحبه‌ها تا جایی ادامه پیدا کرد که اطلاعات جدیدی حاصل نشد و مصاحبه‌های جدید داده‌ای را به شاخصهای قبلی اضافه نکردند (اشباع نظری) (معروفی و همکاران، 1397). در این نمونه‌گیری با 21 نفر از مدیران و صاحب‌نظران دانشگاهی، حوزوی و سازمانی در حوزه تصمیم‌گیری جمعی، مصاحبه ساختاریافته انجام گرفت.

در این مطالعه با هدف گردآوری باکیفیت‌ترین داده‌ها، ابتدا با سه نفر از مدیران با عملکرد برتر از میان تعداد زیاد مدیران دولتی، مصاحبه‌های اولیه انجام شد و بدین ترتیب، پرسشهای اولیه‌ای که در راستای سؤال اصلی تحقیق فهرست شده بود، بازنگری شد. در این مرحله، محورها و سؤالات مصاحبه بر اساس بازخوردهای اخذشده از مصاحبه‌های اولیه، بازبینی و به تدریج اصلاح شد. در هر جلسه مصاحبه، مشارکت‌کننده یک یا دو نفر از افرادی را که می‌توانستند به پررنگ‌تر شدن این تحقیق کمک کنند، معرفی می‌کرد. در ادامه نیز با مراجعه به سایر خبرگان آشنا با این مباحث، نمونه مد نظر به دست آمد.

درخواست معرفی نفر بعدی در پایان جلسه مصاحبه مطرح می‌شد و شرکت‌کننده با توجه به آشنا شدن با اهداف پژوهش و نوع پرسشها می‌توانست با دقت بیشتری فرد بعدی را معرفی کند. به این شیوه دستیابی به نمونه‌ها در ادبیات روش‌شناسی، روش گلوله‌برفی می‌گویند. در این مصاحبه‌ها که زمان آنها بین 10 تا 100 دقیقه متغیر بود، محورهای گفتگو از قبل در اختیار مصاحبه‌شونده قرار گرفت تا بتواند با آمادگی مطلوب در جلسه، شرکت و اطلاعات مد نظر

را ارائه کند. مصاحبه‌های انجام‌شده، ثبت و بلافاصله تحلیل شدند. حجم نمونه در این رویکرد، در حین کار مشخص می‌شود و همان‌طور که گفته شد، نمونه‌گیری آنقدر ادامه می‌یابد تا اشباع نظری حاصل شود. گفتنی است ابتدا شاخصهای فرایند تصمیم‌گیری جمعی توسط تحلیل محتوا، استخراج و سپس نظرات مصاحبه‌شوندگان در خصوص مضامین و مقوله‌های استخراج‌شده و نحوه ارتباط بین آنها، اخذ شده است.

ج) یافته‌های پژوهش

این بخش از پژوهش مربوط به استخراج شاخصها و مؤلفه‌های تصمیم‌گیری جمعی است که از متن مقاله‌ها و کتابهای مرتبط به روش تحلیل محتوا استخراج شده‌اند؛ بدین صورت که پس از مطالعه منابع در دسترس و با تجزیه و تحلیل مبانی نظری پژوهش و بررسی دیدگاههای خبرگان و صاحب‌نظران پیرامون مؤلفه‌ها و شاخصهای تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از مبانی اسلامی، جمله‌ها و بندهای مرتبط با سؤالیهای تحقیق استخراج شدند و پس از دسته‌بندی، مضامین و مقوله‌های اصلی بیرون کشیده شد و در آخر، 19 شاخص (مضمون) در سه مقوله اصلی باورهای مشترک، عقلانیت شناختی و عقلانیت عملی استخراج شد. (جدول 2)

جدول 2: مفاهیم استخراج شده در تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از تحلیل محتوا

ردیف	متن (به همراه ارجاع)	مضمون	مقوله
1	اگر نقطه آغاز خلقت آدم و عالم، به خدای خالق نیازمند است، تداوم خلقت حکیمانه نیز به خداوند وابسته است. ربوبیت الهی مفهومی است که نسبت مستمر عالم و آدم را با خداوند تعریف می‌کند. در هستی‌شناسی صدرایی «خدا» در رأس سلسله تشکیکی وجود به مثابه غایت آن، جا دارد و تمام مراتب هستی از لحاظ میزان ارتباط و تقریبی که به او دارند ارزشگذاری می‌شوند. در این نگاه، هر چه موجودی بهره‌اش از حقیقت اصل ذومراتب وجود بیشتر باشد، به او نزدیک‌تر بوده، دارای رتبه وجودی متعالی‌تری است. محوری‌ترین مفهوم انسان‌شناسانه صدرالمعانی نیز مفهوم «تقریب به خدا» است (شیرازی، 1354: 546). بی‌تردید، باورهای یک فرد مسلمان در خصوص اصل توحید و خالق این جهان که زیربنای باورهای او را تشکیل می‌دهد، با فرد غیر مسلمان تفاوت‌های زیادی دارد. (منطقی، 1391)	خدا (روابط انسانها با خدا)	باورهای مشترک
2	هر فردی برای تصمیم‌گیری ناخودآگاه دیدگاهش را پیرامون جهان آفرینش بروز می‌کند. پس هر نوع پاسخی به سؤالات هستی‌شناسانه در مراحل تصمیم‌گیری می‌تواند نقش ایفا کند (خسروآبادی، 1394). طبیعت مادی و محسوس پایین‌ترین سطح هستی است که البته در یک دستگاه و نظام سبب و مسببی که به صورت دائمی به خداوند منتهی می‌شود، در حرکتی مستمر اداره می‌شود؛ اما جهان با طبیعت مادی برابر نیست. جهان واقعی ذومراتب است که از طبیعت مادی تا مجردات، امتداد اشدادی وجودی دارد. در این میانه، انسان مسافری است که در نقطه آغاز سفرش (بدو شکل‌گیری) بر اساس مبنای جسمانی‌الحدوث بودن روح آدمی دقیقاً چونان طبیعت مادی و در نتیجه محکوم به احکام و مقررات آن است. در جهان بینی اسلامی، هیچ موجودی یهوده آفریده نشده است، بلکه تمام خلقت با یک سری نظامات قطعی، یعنی سنت الهی اداره می‌شود. (منطقی، 1391) در نگاه صدرایی، انسان بخشی از طبیعت و تابع قوانین حاکم بر طبیعت به شمار نمی‌رود، بلکه رتبه وجودی انسان در افق فراتر از افق طبیعت دانسته شده و مبتنی بر این نگاه که انسان محور آفرینش است، فلسفه وجودی سایر موجودات، از نباتات تا حیوانات، چیزی جز فراهم کردن شرایط زندگی انسان نخواهد بود (شیرازی، 1363: 552). بنابر این، نسبت انسان با جهان، یک نسبت ذومراتب، فازی و مشکک است.	جهان (روابط انسانها با جهان / طبیعت)	باورهای مشترک

<p>باورهای مشترک</p>	<p>جامعه (روابط انسانها با جامعه)</p>	<p>3</p> <p>جامعه مثل فرد وجود دارد. فرد جامعه را به صورت ذومراتب و فازی به عنوان امکانی برای تأمین منافع خویش و نیز برای بروز استعدادهای خود، برای نیل به بسیاری از فضایل و کمالات انسانی، برای تقریب به کمال مطلق و... می‌نگرد؛ اما در هر صورت، حیات فرد در دنیا به معنای حیات در مجموعه اعتباریاتی اخلاقی و حقوقی است که عامل به هم چسبندگی تار و پود زندگی اجتماعی است. (رفعی آتانی، 1396: 188)</p> <p>دستاورد فیلسوفان صدرایی معاصر، از جمله علامه طباطبایی و استاد مطهری در قلمرو نسبت انسان و جامعه، مبتنی بر باور به وجود و اصالت توأمان فرد و جامعه است. تبیین این مبنا در چارچوب حکمت صدرایی به معنی آن است که جامعه مثل فرد وجود دارد و هر دو از آثار وجودی مختص به خود و اثرگذار بر هم برخوردارند. بر این اساس، انسان نمی‌تواند با اکتفای انحصاری به خودش، حیات خویش را ادامه دهد؛ زیرا هویت انسانی در داشته‌های ذاتی خودش منحصر نیست. انسان در حیات دنیوی تنها قادر است به نحو اجتماعی و در تعاون با هم‌نوعان خویش زندگی کند. فعل و انفعالات و تأثیر و تأثرهای فرهنگی و روحی افراد در یکدیگر، بر پرتو روح جمعی و به واسطه آن پیدا می‌شود (یزدی، 1393). اساساً زندگی انفرادی برای انسان امکان‌پذیر نیست. علامه طباطبایی در المیزان، اصل این بحث را ذیل آیه 200 سورة آل عمران مطرح کرده است.</p>
<p>باورهای مشترک</p>	<p>خود (روابط انسانها با خودشان)</p>	<p>4</p> <p>نظریه پایه در چارچوب حکمت اسلامی برای تعریف و تعیین نسبت و مناسبات انسانها با خود، نظریه فطرت¹ است. دارایی‌های ذاتی و اولیه انسان که عمل انسانی را امکان‌پذیر، سودمند و معنادار می‌سازد، فطرت و فطریات اوست. درباره ذاتیات انسان، دو نظریه ارائه شده است که در دو دسته تقسیم می‌شوند:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ نخست آنکه، انسان دارای هیچ خصوصیت ذاتی نیست، بلکه فقط وجود پیدا می‌کند و چگونه بودن، و خصوصیات خود را خود می‌آفریند. ▪ نظریه دوم بیان می‌کند که انسان ذاتاً دارای خصوصیتی است که از پیش رقم خورده است. نظریه فطرت نیز در همین دسته قرار می‌گیرد. فطریات انسان بر دو دسته‌اند: گرایشهای و تمایلات ذاتی و داشته‌ها و توان‌های ذاتی. آنچه اهمیت دارد آن است که در این چارچوب نظری، هدف انسان «تحقق حداکثری گرایشهای ذاتی آدمی به وسیله توانها و داشته‌های ذاتی آدمی است. (عبداللهی دهکی، 1396) <p>همه چیز انسانها از فطرتشان آغاز می‌شود. انسان چه بخواهد و چه نخواهد، و چه بداند و چه نداند، اعمال خویش را با استفاده از همه امکانات ذاتی خود (قوای نفس) برای تحقق همه گرایشهای ذاتی خویش شکل می‌دهد. منظور از فطرت و فطریات، تمام دارایی‌های ذاتی انسان است که در خلقت او قرار داده شده است (مطهری، 1380: ج 3: 539). بر اساس نظریه فطرت، دارائی‌های ذاتی انسان در دو قلمرو گرایشات- برای تعیین و تعریف اهداف- و قابلیت‌های فطری (امکانات و قوای فطری) در رأس آنها عقل- برای تحقق اهداف- تقسیم‌بندی می‌شود.</p> <p>گرایشهای اساسی فطری انسانها که انگیزه و هدف رفتار آنان را می‌سازند و به صورت یک کل تجزیه‌ناپذیرند، عبارتند از (محمدی، 1397): 1. حقیقت‌طلبی، 2. میل به جاودانگی، 3. نفع‌طلبی، 4. لذت‌طلبی، 5. عشق‌ورزی، 6. زیبایی‌دوستی، 7. میل به پرستش، 8. قدرت‌طلبی، 9. آزادی‌خواهی، 10. حب به فضایل اخلاقی (مطهری، 1370: 43؛ موسوی خمینی، 1386: 98)؛ که همه این تمایلات فطری بر اساس تمایل فطری «حب ذات» استوار است. (مصباح، 1386: 137)</p> <p>این نوع از تمایلات به صورت بالفطره و بدون هیچ تجربه و آموزشی، در خلقت و آفرینش آدمی نهاده است. در کنار این نوع از گرایشها، برخی از توانایی‌ها و امکانات ذاتی بدون آنکه آنها را کسب کند در انسان وجود دارد، که عقل مهم‌ترین آنهاست. البته برخی از «هوا» نیز در انسان وجود دارند؛ مثل قوای شهوانی که البته انسان در بهره‌مندی از آنها با حیوانات مشترک است. همان‌طور که ذکر شد، تحقق تمایلات و گرایشهای ذاتی انسان، هدف او را در زندگی تشکیل می‌دهد و این هدف با اهداف ذاتی، به</p>

سید محسن میرباقری و عطاءالله رفیعی آتانی ♦ 59

		<p>وسيلة عقل انسانی- و البته با کمک همه توانایی‌هایی که با حیوانات در برخورداری از آنها مشترک است- محقق می‌شود.</p> <p>اگر این ادعا تمام تلقی شود، به معنای آن است که انسان اساساً و ذاتاً یک موجود اخلاقی است؛ زیرا انسان موجودی دارای هدف قلمداد می‌شود که عقل او تمام بایدها و نبایدهای لازم- یا بنابر نظریه انتخاب عقلانی بهترین باید و نبایدها- را برای تحقق اهداف مذکور در اختیار او قرار می‌دهد. گفتنی است که شاید انسانها بتوانند برای مدت کوتاهی بر خلاف گرایشها و تمایلات فطری خود رفتار کنند، اما در بلندمدت مبارزه با فطرت انسانها را با ناهنجاری و مشکل مواجه می‌کند. (علوی، 1386)</p>
عقلانیت شناختی	توجهات مشابه	<p>ماهیت توجه¹ موضوعی است که در روان‌شناسی، کانون پژوهشهای فراوانی قرار گرفته است. به اختصار می‌توان گفت توجه به مثابه برگردان چهره یا چشم به جهتی خاص است. محققان تصمیم‌گیری شروع به توسعه مدل‌های تصمیم‌گیری کرده‌اند که صراحتاً نقش توجه را در نظر می‌گیرد (مورمان² و همکاران، 2020). توجه، نخستین مقدمه تفکر است. در بیان مراحل تصمیم‌گیری جمعی نیز توجه به معنی تمرکز جمع روی یک مسئله خاص است و به مثابه یک اتصال‌دهنده یا چسب است که می‌تواند مراحل مختلف تصمیم‌گیری جمعی را به یکدیگر متصل کند. اما به دلیل پرهیز از تکرار زیاد، در مدل طراحی شده فقط بین سه فاز اصلی باورهای مشترک، عقلانیت شناختی جمع و عقلانیت عملی از «توجهات مشترک» استفاده شده است. (رفیعی آتانی، 1396: 88)</p>
عقلانیت شناختی	شاکله‌های مشابه	<p>انسان تلاش می‌کند تا همه تمایلات فطری خود را به صورت تجزیه‌ناپذیر و به سمت بی‌نهایت در بستر مساعدت همه ظرفیتهای موجود در همه هستی، محقق سازد. انسان در فرایند رسیدن به مقصود، با کمک علم و عمل خویش، هویت و شخصیت و «شاکله» خود را می‌سازد که منشأ شکل‌گیری اعمال و رفتارهای اوست. این فرایند رفت و برگشتی تا بی‌نهایت ادامه دارد.</p> <p>اعمال افراد منجر به پدید آمدن یک سری از خصوصیات و صفات در نفسشان می‌شود و استمرار این اعمال باعث ایجاد هویت، صفات مستقر و موجودیت نفس جدید در آنها می‌شود. در ادبیات دینی و همچنین علوم انسانی به این موجودیت جدید، فطرت ثانوی، شخصیت یا شاکله می‌گویند (عبداللهی دهکی، 1396). روان‌شناسان ویژگی‌های شخصیتی را برای ارزیابی رفتار انسانها در حوزه‌های مختلف زندگی بررسی می‌کنند (شرودر و فریدمن³، 2020). نظریه‌های بسیاری وجود دارد که بر روابط بین ویژگی‌های شخصیتی و رفتارهای تصمیم‌گیری متمرکز است. نظریه خصوصیات شخصیتی آلپورت⁴ معتقد است که هر فرد در یک موقعیت مشخص، در یک پیوستار از ویژگی‌های مختلف شخصیتی قرار می‌گیرد و تفاوت در رفتارشان نشان‌دهنده یک اختلاف پایدار فردی است. (ژانگ⁵ و همکاران، 2021)</p> <p>بر این اساس، هر فرد با توجه به وراثت و انباشت تجربه‌های علمی و عملی متفاوت و نیز جامعه و فرهنگ متفاوت، دارای هویت، شاکله و شخصیت مخصوص به خود می‌شود. برخی تحقیقات نشان داده‌اند که تصمیم‌گیری تحت تأثیر شخصیت‌های فردی است (بیرکلند⁶ و همکاران، 2020) و شخصیت، بیشتر زمینه‌ساز کارکردها، فعالیتها و علایق انسانی است (فاریسیس⁷ و همکاران، 2020). پس، شخصیت بر چگونگی تصمیم‌گیری افراد در موقعیتهای نامشخص تأثیر می‌گذارد (یلماز و کافادار⁸، 2020). اما به میزانی که افراد یک جمع شاکله‌های مشابه داشته باشند، تصمیمات نزدیک‌تری خواهند گرفت. (بیس⁹ و همکاران، 2020)</p>

1. Attention
2. Mormann
3. Schröder & Freedman
4. Allport's Theory
5. Zhang
6. Birkeland
7. Farčić
8. Yilmaz & Kafadar
9. Bisset

60 ♦ طراحی الگوی تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از مبانی اسلامی

		این شخصیت و شاکله، منشأ شکل‌دهی به اعمال و رفتار آدمیان با بازآفرینی قوای ادراکی و تحریکی آدمی یعنی نقطه آغاز فرایند مذکور خواهد بود. به عبارت دیگر، چرخه‌ای شکل می‌گیرد که بیانگر انحطاط یا پیشرفت فرد خواهد بود. از منظر معارف دینی، همه این مبنا برآمده از یک آیه صریح قرآن کریم در این زمینه است: «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ (اسراء: 84)؛ به آدمیان بگو که همه بر اساس شاکله و شخصیت خود عمل می‌کنند.	
عقلانیت شناختی	تفکرات مشابه	خروجی توجه، تفکر ¹ است. تفکر به معنای حرکت منطقی و روشمند از معلومات به سمت کشف مجهولات (عبداللهی دهکی، 1396) به منظور یافتن پاسخ یا راه حل برای مسائل و مشکلات است (پالمیرو ² و همکاران، 2020). محمدرضا مظفر، صاحب‌نظر برجسته منطق اسلامی، پس از همین تعریف از تفکر، آن را به پنج مرحله تقسیم کرده است: 1. رویارویی با مسئله یا توجه به مجهول: بنابر این، در نقطه صفر عمل، انسان با استفاده از امکانات محیط بیرونی و درونی خود ناظر به انجام عمل، «توجه» و التفاتی را در خود احساس و درک خواهد کرد. 2. شناخت نوع مسئله؛ 3. حرکت ذهن از مسئله به سوی دانسته‌های از پیش انباشته؛ 4. حرکت دوباره ذهن در میان دانسته‌ها برای جست‌وجوی معلومات مناسب و ترکیب آنها؛ 5. حرکت ذهن از معلومات ترکیب شده به سوی کشف مجهول. (مظفر، 1392: 23) پیداست که دو مرحله پایانی، خود فکر و سه مرحله نخست، مقدمات فکرند. فاضلی (1371) فرایند تصمیم‌گیری در مبانی اسلامی را قبل از هر چیزی همراه با تفکر می‌داند و بیان می‌کند که تصمیم از مشاوره (عقل جمعی نه فردی) آغاز و با توکل خاتمه می‌یابد.	7
عقلانیت شناختی	معرفت شناختی همسو	خروجی تفکر نیز شناخت و معرفت است. از منظر معرفت‌شناختی نیز معرفت برابر با باور صادق موجه است. از سوی دیگر، موضوع علم در سطوح مختلف دانش بشری، محصور در قلمرو هستی انسان و هستی مؤثر بر انسان یا مناسبات چهارگانه انسان است (رابطه انسان با خدا، جهان، جامعه و خود) (رفیعی آتانی، 1396: 92). به دلایل مختلف، انسان با دانشی واحد در قلمرو این مناسبات روبه‌رو نیست. معرفت شناختی، منعکس‌کننده باورهای شخصی افراد است که در اعتقادات وی درباره ماهیت دانش و دانش بیان شده است و در دامنه‌ها و زمینه‌های مختلف زندگی آنها گسترانیده شده است. (راجرز و گولد، 2015 ³)	8
عقلانیت شناختی	هستی‌شناسی همسو	در چارچوب حکمت صدرایی، هستی انسان (علم) محکوم به احکام عام حاکم بر هستی (مبانی هستی‌شناختی) است. به نظر می‌رسد مبانی هستی‌شناسی صدرایی اساساً برای تبیین ضرورت (شدن) وجودی است. منظور از مبانی هستی‌شناسی صدرایی، قواعد عام حاکم بر هستی و نیز انسان به عنوان جزئی از آن از منظر حکمت صدرایی است؛ قواعدی که انسان عامل را از آنها گریزی نیست. نقطه آغاز حکمت صدرایی، رئالیسم است. رئالیسم به معنای باور به وجود واقعیت خارج از ذهن است. (طباطبایی و مطهری، 1389، ج 1: 53) هستی‌شناسی در یک دسته‌بندی کلی، به هستی‌شناسی واقع‌گرا یا رئالیسم و هستی‌شناسی ایدئالیسم تقسیم می‌شود. ایدئالیسم بر آن است که آنچه به عنوان جهان بیرونی تلقی می‌کنیم، تنها اشکال و نمودهایی ظاهری و صورتی‌اند و وجودیتی مستقل و جدا از افکار ما ندارند. انسانها، واقعیتها و جهانهای اجتماعی و طبیعی را آتطور که می‌خواهند، می‌بینند و تفسیر می‌کنند، نه آتطور که واقعاً وجود دارند. از منظر هستی‌شناسی ایدئالیسم، جهان بیرونی (طبیعی و انسانی) محصول بازنمایی و تجلیاتی است که افکار و اذهان انسان به وجود آورده است (شیرودی، 1390). به عبارت دیگر؛ آنچه به عنوان امر واقعی تلقی می‌شود، صرفاً به این دلیل واقعی است که بر اساس تصور ما واقعی تعریف می‌شود. واقعیت چیزی است که انسانها می‌سازند، می‌آموزند، منتقل می‌کنند و دگرگون می‌سازند. (محمدپور، 1389: 35)	9

1. Thinking
2. Palmiero
3. Rogers & Gould

سید محسن میرباقری و عطاءالله رفیعی آتانی ♦ 61

<p>عقلانیت عملی</p>	<p>اعتباریات مشابه (ارزشها، پایداری و نیایها)</p>	<p>انسانها برای تحقق حداکثری همه گرایشهای ذاتی شان (اهدافشان) با استفاده از همه ظرفیتهای هستی، به مجموعه‌ای از پایداری و نیایها (اعتباریات) نیازمندند. اعتباریات در کنار حقایق، منظومه دانش بشری را تکمیل می‌کنند؛ زیرا انسانها فقط در بستر «حقایق عالم» و روابط حاکم بر آن زندگی نمی‌کنند (عبداللہی دهکی، 1396)؛ بلکه در بستر «اعتباریات عالم» نیز زندگی می‌کنند.</p> <p>بر این اساس، رفتارها و پدیده‌های انسانی را باید مرتبط با نظام اعتباریات آنها توضیح داد. برای نمونه، محتوای فقه و اخلاق اسلامی، مجموعه پایداری و نیایهایی است که انسان مسلمان برای عمل به منظور تحقق تمام گرایشهای ذاتی خود برگزیده است؛ عملی که هستی او را می‌آفریند؛ چنانکه اگر دیگری طبق نظام اخلاقی و حقوقی (نظام اعتباریات) دیگری عمل کند، هستی خود را به نحو دیگری رقم می‌زند و رفتارها و پدیده‌های انسانی با چنین جامعه‌ای باید مرتبط با آن توضیح داده شوند. (طباطبایی، 1371: 51)</p> <p>همه رفتارهای افراد محصول الزاماتی است که مجموعه اعتباریات اخلاقی و حقوقی برای آنها به وجود می‌آورد؛ اما برای اعتباریات استدلال وجود دارد. یا خود فرد برای آنها استدلال می‌کند، یا اینکه استدلالش به صورت تاریخی به عنوان محصول نظام استدلالی پیشینیان، بر هم انباشته شده‌اند. البته شخص می‌تواند و عملاً موظف است که برای پذیرش اعتباریات استدلال کند. اعتباریات به مجموعه‌ای از قوانین و ارزشهای اخلاقی و حقوقی تقسیم می‌شود (رفیعی آتانی، 1396: 171). مهم‌ترین عملکرد اعتباریات نقش آن به عنوان کمک کننده تصمیم‌گیری است. (اندرسون¹ و همکاران، 1993)</p>	<p>10</p>
<p>عقلانیت عملی</p>	<p>اهداف مشترک</p>	<p>جهان بینی تصمیم‌گیرندگان با توجه به مکاتبات متفاوت است و در اثر آن تصمیم‌ها نشان نیز بر مبنای متفاوتی گرفته می‌شود. علاوه بر جهان بینی، اهداف نیز بر تصمیم‌ها تأثیرگذار است (عزیزی، 1397). از آنجا که اهداف هر مکتب به عنوان غایت در آن علم اثر می‌گذارد و در آموزش و پژوهش در آن حیطه علمی نیز اثرگذار است، پذیرش غایات اسلامی یا نفی آنها اثری جدی در آن علم دارد. (رازینی و عزیزی، 1394)</p> <p>در این چارچوب نظری، تحقق همه گرایشهای فطری انسان، هدف او را می‌سازد. بر مبنای مهم تجزیه‌ناپذیری شخصیت، نفس و روح آدمی در چارچوب قاعده «النفس فی وحدتها کل القواء» همه گرایشهای ذاتی انسان در یک هویت واحد تجزیه‌ناپذیر وجود دارد و در نتیجه تقی حداکثری همه تمایلات فطری بدون امکان منطقی جداسازی آنها، هدف انسان در زندگی است. هیچ انسانی وجود ندارد که یک رفتار تولیدی یا مصرفی را فقط به منظور حداکثرسازی منفعت مادی انجام دهد؛ بلکه او این رفتار را مانند همه رفتارهای دیگرش برای تحقق همه اهدافش انجام خواهد داد؛ اما نکته اساسی و مهم آن است که انسانها از منظر تشخیص درست هدف، به گونه واحدی نیستند.</p> <p>گستره انسانهای واقعی، از افرادی آغاز می‌شود که حتی منافع مادی خود را تشخیص نمی‌دهند و تا کسانی امتداد دارد که جز خدا را هدف نمی‌گیرند. بنابراین، رفتارهای انسانها را که برای تحقق اهداف آنها شکل می‌گیرد، نباید با ارجاع به یک هدف خاص، بلکه باید با ارجاع به فاز و مرتبه هدفی که در زندگی برگزیده‌اند، توضیح داد. هر تصمیم‌گیرنده اهداف شخصی خود را دارد که ارزشها و سطح آرزوی فرد را منعکس می‌کند. به دلیل اختلافات شخصیتی²، نتایج تصمیم‌گیری فردی - بر خلاف نتیجه تصمیم جمعی که گروه در تلاش است به توافق برسد - اغلب از یک تصمیم‌گیرنده به دیگری متفاوت است (بویی و کوپ، 1987). اما در امتداد رسیدن به یک تصمیم جمعی افراد باید به اشتراکاتی برسند که ناخواسته دارای اهداف مشترک شوند؛ زیرا انگیزه انجام کار جمعی به مقدار زیادی به شناخت وظایف، تعامل متقابل و اهداف مشترک مربوط می‌شود. (تانگو،³ 2015)</p>	<p>11</p>
<p>عقلانیت عملی</p>	<p>تصور فایده مشابه</p>	<p>انسان برای شناخت، از سه منبع و ابزار مهم شناخت عقل، خیال و حس برخوردار است، که شناختهای محصول حس، خیال و عقل به صورت اشتدادی قوی‌تر می‌شوند. ادراک حسی پس از آنکه از بین رفت،</p>	<p>12</p>

1. Anderson
2. Personal Differences
3. Tango

62 ♦ طراحی الگوی تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از مبانی اسلامی

		اثری از خود در ذهن باقی می‌گذارد یا به تعبیر قدما، پس از پیدایش صورت حسی در حاسه، صورت دیگری در قوه دیگری که آن را «خیال» یا «حافظه» می‌نامیم پیدا می‌شود و پس از آنکه صورت حسی محو شد، آن صورت خیالی باقی می‌ماند و هر وقت انسان بخواهد، آن صورت را احضار می‌کند و به اصطلاح به این وسیله آن شیء خارجی را «تصور» می‌کند (عبداللهی دهکی، 1396). انسان ابتدا چیزی را تصور کرده و سپس بررسی می‌کند که آیا فایده و مصلحتی دارد یا نه، که به آن «تصور فایده» می‌گویند. (طباطبایی و مطهری، 1389، ج 1: 92؛ مازنی، 1399)
عقلانیت عملی	تصدیق فایده مشابه	13 از منظر معرفت‌شناختی، هر شناختی از هر چیزی، آنگاه که با یک «حکم» همراه نباشد، «مفهوم» یا «تصور» نامیده می‌شود؛ اما اگر با یک «حکم» همراه باشد، «تصدیق» نامیده می‌شود. تصدیق فایده نیز به معنای تأیید فواید حاصل از عمل است (حسین‌زاده، 1389: 137). اگر جمعی به درستی به اهداف مشترکی دست یابند، می‌توانند به تصور و تصدیق فایده مشابهی نیز برسند.
عقلانیت عملی	امیال مشترک	14 میل ¹ به معنای رغبت، گرایش و گرایش به چیزی به کار رفته است. میل در انسان؛ کششی به سوی یک فعلی پدید می‌آورد. میل در واقع همان رضایت و به حداکثر رساندن یک ویژگی است که افراد را در هنگام جستجوی گزینه بهینه توصیف می‌کند (میسلی ² و همکاران، 2018). گاهی انسان فعلی را تصور می‌کند و در ابتدا به مفید بودن انجام آن هم تصدیق می‌کند اما به محض مقایسه آن با افعال ارادی دیگر، از اقدام به آن کار منصرف می‌شود. اینجا در واقع، تصدیق واقعی و پایدار به مفید بودن عمل حاصل نشده است. وقتی درجه علم ضعیف است، میل نیز به همان نسبت ضعیف‌تر خواهد بود. هر چه قدر علم، واضح‌تر و روشن‌تر باشد، میل نیز شدیدتر است. (حیدری، 1389)
عقلانیت عملی	اشتیاق مشترک	15 افراد بعد از تصدیق فایده، به آن تمایل پیدا می‌کنند و به دنبال آن، هیجانی نفسانی به نام «شوق» ³ برای آنها پدید می‌آید. بنا بر این، اشتداد میل، شوق را به وجود می‌آورد. به عبارتی، میل و علاقه خیلی زیاد جمع به چیزی را اشتیاق مشترک می‌گویند. اشتیاق به عنوان شرط لازم برای دستاوردها و تصمیمات بزرگ مطرح می‌شود. (الستر، ⁴ 2020)
عقلانیت عملی	انتخابهای یکسان	16 انسان برای تحقق اهداف خویش از منظر معرفت‌شناختی، از قدرت عقلانی نامحدودی برخوردار است که می‌تواند با انجام تمام محاسبات، بهترین انتخابها را از میان انتخابهای بی‌شمار، پیش روی او بگذارد. انسان تمام گزینه‌های پیش روی خود را با میزان تولید منفعت مادی و غیر مادی هر یک، دست کم در مقایسه با همه انتخابهای دیگر به طور کامل می‌سنجد. پس وقتی منافع مادی و غیر مادی جمعی یکی باشد، انتخابهای آنان نیز یکسان خواهد بود. (رفیعی آتانی، 1396: 203)
عقلانیت عملی	اراده‌های یکسان	17 اراده ⁵ به شوق شدید به تحقق فعل اطلاق می‌شود و به همت و طلب انجام کار معنا می‌شود. اراده مربوط به قدرت کنترل انتخابها و اقدامات شخص است (کریستین سن و امیلیوسن، ⁶ 2020). افراد یک جمع وقتی می‌توانند تصمیمات خود را ارزیابی کنند که دارای اراده آزاد باشند، یعنی بتوانند از بین گزینه‌های موجود، آزادانه بهترین گزینه را انتخاب کنند. (زورچر ⁷ و همکاران) اراده، یکی از صفات نفس است که به ایجاد یا ترک فعلی تعلق می‌گیرد (مازنی، 1399). بنا بر این، مرحله «اراده» همان آهنگ انجام دادن کار یا ترک آن است. دسته‌ای از محققان آن را به «عزم» نیز تعریف کرده و سپس در مقام فرق‌گذاری میان «عزم» و «شوق»، عزم را «میل اختیاری» و شوق را «میل طبیعی» دانسته‌اند (ملک‌افضلی، 1394)؛ با این استدلال که: گاه اراده انسان به انجام دادن کاری تعلق می‌گیرد که به آن شوق ندارد، بسان خوردن داروی تلخ، و زمانی کاری را که به آن اشتیاق دارد، ترک می‌کند، مانند

1. Tendency
2. Miceli
3. Enthusiasm
4. Elster
5. Will
6. Christiansen & Emiliussen
7. Zürcher

سید محسن میرباقری و عطاءالله رفیعی آتانی ♦ 63

<p>عقلانیت عملی</p>	<p>نیت‌های مشابه</p>	<p>ترک کردارهای لذت‌بخش حرام از سوی مؤمنان. (ذاکری‌نیا، 1395)</p> <p>پس از اراده، مرحله‌ای چسبیده به عمل وجود دارد که نیت یا قصد¹ انجام عمل نامیده می‌شود. نیت عبارت است از: «داعی و انگیزه غیر غریزی که فاعل در هنگام انجام فعل توجه و عنایتی بدان دارد» (قبادیپور، 1390). کروگر² (2003) ادعا می‌کند که در روان‌شناسی شناختی، قصد همان حالت شناختی است که بلافاصله قبل از اجرای یک رفتار است. (کراسنیکی³ و همکاران، 2019)</p> <p>نیت در لغت به صورت مصدر و اسم مصدر و به معنای قصد انتقال از جایی به جای دیگر و نیز مطلق قصد، عزم و توجه قلبی، همچنین امر مقصود و جهت مقصود به کار رفته است (نیکوکللام میرزایی، 1397). برخی آن را همان اراده دانسته‌اند که واسطه میان علم و عمل است بدین معنا که پس از حصول علم (تصور و تصدیق به فایده آن)، قصد و اراده انجام کار حاصل می‌شود و سپس عمل اختیاری از فاعل سر می‌زند. برخی نیز نیت را به نیت مقارن با عمل، نیت پیش از عمل (هرچند عمل میسر نشود) و نیت به معنای آرزوی تحقق عمل (هرچند بدانند که نمی‌توانند آن را انجام دهند) تقسیم کرده‌اند. (مصباح، 1391)</p> <p>در بسیاری از مبانی دینی نیت صحیح را معادل حسن فاعلی در نظر گرفته‌اند. بر اساس مبانی اسلامی، هر عملی جوارحی یا جوانحی، دنیوی یا اخروی، عبادی یا غیر عبادی، اگر انسان را در نزدیک شدن به ساحت قدس باری تعالی یاری کند دارای حسن فاعلی است (اهل سرمدی، 1389). بدین ترتیب، نیت از اصلی‌ترین و مهم‌ترین عوامل پیش‌بینی‌کننده رفتار است (سان⁴ و همکاران، 2020). فیشرین و آژن⁵ (1975) ادعا می‌کنند که «گر کسی بخواهد بداند آیا افرادی رفتار معینی را انجام می‌دهد، ساده‌ترین و احتمالاً کارآمدترین کاری که می‌تواند انجام دهد این است که از آنها پرسد آیا نیت (قصد) انجام آن رفتار را دارد یا خیر؟» (کراسنیکی و همکاران، 2019)</p>
<p>عقلانیت عملی</p>	<p>عمل (کار جمعی)</p>	<p>عمل⁶ عبارت است از هر کاری که از روی نیت (قصد) انجام گیرد. به عبارتی؛ عمل به کاری گفته می‌شود که از روی عقل و اندیشه باشد. از این رو، قرین علم قرار می‌گیرد؛ اما فعل اعم است. منشأ عمل، امری وجودی است که بر تداوم و تغییرات وجودی انسان مؤثر است. عمل انسانی در هر سطح وجودی‌ای با مجموعه‌ای از استدلالها تولید می‌شود (خنیفر، 1397). عملی که بر اساس مبانی دینی و در بستر جمع انجام می‌شود، دارای حسن فعلی است؛ یعنی ذاتاً مطلوب و مورد رضایت معبود است. حسن فعلی، شرط لازم برای ارزشمندی افعال است و برای تمام و کمال بودن این ارزشمندی، حسن فاعلی نیز نیاز است؛ بدین معنا که اگر افعال و اعمال آدمی به قصد وصول به قرب حضرت خداوندی و کسب رضای حضرتش انجام پذیرد، افعال و اعمال به ظاهر خرد و کوچک او، ارزشهای کلان می‌یابند. (اهل سرمدی، 1389)</p> <p>انسانها قطع نظر از وجود اجتماعی، حیوان محض‌اند که تنها استعداد انسانیت دارند و انسانیت انسان، یعنی احساس «من» انسانی، تفکر و اندیشه انسانی، عواطف انسانی و بالآخره آنچه از احساسها، تمایلات، گرایشها، اندیشه‌ها و عواطف که به انسانیت مربوط می‌شود، در پرتو روح جمعی پیدا می‌شود و روح جمعی است که این ظرف خالی را پر می‌کند و این شخص را به صورت شخصیت درمی‌آورد. روح جمعی همواره با انسان است و با آثار و تجلیات خود، از اخلاق و مذهب تا علم و فلسفه و هنر، همیشه خواهد بود. (خلقی، 1393)</p> <p>بنا بر نظریه اصالة الاجتماعی، هر چه هست، روح جمعی و وجدان جمعی و شعور جمعی و اراده و خواست جمعی و «من» جمعی است و شعور و وجدان فردی، مظهری از شعور و وجدان جمعی است و پس (مطهری، 1380: 340). مشارکت در کار جمعی نیز بر اساس تعاملات اجتماعی است. افراد از طریق این تعاملات، تمایل خود را برای کار منتقل می‌کنند، با هم کار می‌کنند و بر همکاران خود تأثیر می‌گذارند،</p>

1. Intention
2. Krueger
3. Krasniqi
4. Sun
5. Fishbein and Ajzen
6. Action

		اطلاعات را به اشتراک می‌گذارند و روابط نزدیک برقرار می‌کنند و دانش، مهارت و توانایی‌های خود را ترکیب می‌کنند. (کراوچنکو، ¹ 2018) حال آنچه مهم می‌شود، تعریف مناسبات صحیح و ایجاد زمینه‌ای برای رسیدن به کار جمعی است. گفتنی است «کار با جمع» با «کار جمعی» متفاوت است. شیوه اجرایی طواغیت، کار با جمع بوده؛ اما نماز جماعت مصداقی از کار جمعی است. کار با جمع استعداد افراد را از بین می‌برد و مانع از رشد جوامع می‌شود؛ اما کار جمعی مزایای بسیاری را عاید افراد جمع می‌کند؛ از جمله: تقویت و رشد مسئولیت‌پذیری از نوع «کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیت» را فراهم می‌سازد و زمینه را برای تقوای الهی «عاونوا علی البرّ و اتقوی» و اتحاد «واعصموا بحبل... جمعاً و لا تفرقوا» و... فراهم می‌کند.
--	--	---

در ادامه، هر یک از مقوله‌های ذکر شده در جدول 2 و سایر شاخصهای مؤثر در فرایند تصمیم‌گیری جمعی بر اساس متون مرتبط تعریف می‌شوند.

1. باورهای مشترک

عقاید و باورهای² افراد، در ارتباط با مجموعه سؤالاتی درباره معنی و هدف زندگی است (یون³ و همکاران، 2020). عقاید و باورها (یا ارزشهایی که به طور گسترده تصور می‌شوند) اغلب به عنوان تعیین‌کننده تصمیمات شناخته می‌شوند و اخیراً نظریه پردازان بر نقش آنها به عنوان محرک تصمیم‌گیری تأکید کرده‌اند (بلنوف⁴ و همکاران، 2020). بنابر این، عقاید و باورها در تصمیم‌گیری افراد تأثیرگذارند و می‌توانند راهنما و هدایتگر آنها باشند. (رحمانی، 1395)

هستی انسان و هستی مؤثر بر انسان، هویت انسان را به عنوان مصدر تصمیمات و پدیده‌های انسانی می‌سازد. از یک سو خدا، جهان، جامعه و خصوصیات ذاتی انسان (چه انسان بخواهد و چه نخواهد و چه بداند و چه نداند) بر او و رفتار او اثر می‌گذارد. لذا چهارگانه مذکور، محیط غیر اختیاری اما مؤثر بر رفتارهای انسان است. انسان باید منطبق و سازوکار اثرگذاری این محیط را بر خود بشناسد و مناسبات خود را به صورت منطقی با آن برقرار کند. (رفعی آتانی، 59:1396)

اما انسانها طرز تلقی واحدی از محیط مذکور ندارند و در نتیجه با توجه به نوع نگرش خود درباره محیط‌های چهارگانه که می‌تواند واقعی باشد یا واقعی نباشد، تصمیماتشان را پس از طی فرایندهای طولانی در دنیای درونی خود رقم می‌زنند. روشن است که هر چقدر انسانها با نگرش واقع‌بینانه‌تری از محیط مؤثر بر خویش رفتار کنند، تصمیماتشان را با محیط همراه‌تری می‌گیرند. بنابر این، انسانها با اثرپذیری غیر ارادی از محیط‌های چهارگانه، اما با نگرش ارادی خودشان درباره آن، تصمیماتشان را شکل می‌دهند. اشتراک در این نسبت‌های چهارگانه برای تشکیل یک جمع، اولین و مهم‌ترین مرحله است که با عنوان «باورهای مشترک» نام برده می‌شود. باورها به صورت مستمر بر تصمیم‌گیری‌ها و فعالیتهای جمعی تأثیرگذار است و مانند زمینی است که بازیکنان در حال نقش‌آفرینی در آن می‌باشند.

1. Kravchenko
2. Beliefs
3. Lyon
4. Blennow

2. عقلانیت شناختی

منظور از عقلانیت، مجموعه استدلالاتی است که هر فرد و هر جامعه برای مجموعه اعمال و رفتارشان دارد. عقلانیت شناختی نیز مربوط به این است که عاقلانه است به چه چیزی باور داشته باشیم و استدلالهای انسانها درباره باورهایشان، ساختمان اصلی عقلانیت شناختی است. عقلانیت اسلامی شناخت، باید با به کارگیری همه منابع معتبر شناخت، نخست در مرحله توصیف، واقعیتهای انسانی در هر دوره تاریخی را بشناسد و آنگاه در مرحله تبیین، نظام عقلانیت هر دوره را توضیح دهد؛ به علاوه، سازوکارها و منطق حاکم بر تغییر از هر دوره به دوره دیگر حیات فردی و اجتماعی را تشریح کند. در گام بعدی و در مرحله تجویز و توصیه باید به صورت عقلانی به نظام سازی در عرصه های گوناگون زندگی در هر مرحله تاریخی با هدف مدیریت این تغییر، همت بگمارد. (رفیعی آتانی، 1396: 81)

3. عقلانیت عملی

عقلانیت عملی آن است که عاقلانه است چه کاری را انجام دهیم یا علاقه داشته باشیم که انجام دهیم؛ اما عقلانیت شناختی و عملی هر دو به استدلال نیازمندند. وظیفه عقلانیت شناختی، تولید باور درست است؛ اما وظیفه عقلانیت عملی، تشخیص بهترین عمل برای رسیدن به اهداف است. این دو نوع از عقلانیت، به شدت به هم مرتبطاند و شباهتهایی نیز با یکدیگر دارند و عقلانیت شناختی نیز در نهایت به عقلانیت عملی بازمی گردد.

عقلانیت عملی و شناختی به دو شکل، قابل تشخیصند: «عقلانیت هماهنگی و عقلانیت فرایندی»¹ هماهنگی عقلانی در عقلانیت شناختی، خود را به صورت سازگاری مجموعه ای از باورها نشان می دهد. عقلانیت فرایندی نیز در عقلانیت شناختی، خود را به صورت فرایند عقلانی صورت بندی و بازبینی باورها نشان می دهد. در روشی مشابه، انسجام در عقلانیت عملی، خود را به صورت وجود هماهنگی و سازگاری بین اعمال و رفتار نشان می دهد. عقلانیت فرایندی به تصمیماتی مربوط می شود که فرد برای رسیدن به اهداف خود اتخاذ می کند. (مان: 82)

4. خواطر (الهام / وسواس)

رفتار انسانی فقط دارای منشأ معرفتی نیست، بلکه علل و خاستگاه غیر معرفتی، نظیر خواطر نفسانی، اعم از الهام یا وسوسه نیز دارد. بنابر این، علاوه بر باورها، عقلانیت شناختی و عقلانیت عملی، خواطر نیز در تصمیم گیری جمع مؤثر است. مراد از «خواطر»، ادراکاتی است که بر نفس عارض می شود؛ خواه تازه پدید آمده باشد و خواه به صورت یادآوری یا بازگرداندن آن باشد (شیرازی، 1363: 154). خواطر در افعال انسان نقش مهمی دارند. آنها محرکات اراده و رغبت اند؛ رغبت محرک اراده (عزم) است و در نهایت، اراده محرک اعضاست. خواطر تقسیم می شوند به آنچه داعی بر خیر و نیکی است (آنچه در آخرت نافع است) و آنچه داعی بر شر و بدی است (در آخرت مضر است) (رضائی، 1391). خاطر محمود را «الهام»² می نامند و خاطر مذموم را «وسواس»³ (شیرازی، 1354: 200). «الهام» مفهوم

1. Coherence – Rationality and Process – Rationality

2. Inspiration

3. Temptation

66 ♦ طراحی الگوی تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از مبانی اسلامی

روان‌شناختی گسترده‌ای است که می‌تواند با تداعی، انگیزه و تعالی مشخص شود (پوژانورو¹، 2014). وسوسه به عنوان «غوا در انجام کار اشتباه با وعده لذت یا سود» تعریف شده است. (تنبرونسل²، 1998)

مبدء خاطری که به سوی خیر و نیکی می‌خواند، «فرشته» (ملک) نامیده می‌شود و مبدء خاطری که به سوی شر و بدی می‌خواند، «شیطان» نام دارد. آن لطفی که قلب را مهبای الهام فرشته می‌سازد «توفیق» نامند و آنچه را شخص بدان مهبای قبول وسوسه شیطان می‌شود «خذلان» می‌نامند (شیرازی، 1363: 154). ملاصدرا معتقد است که انسان به واسطه قوه واهمه خود با شیطان ارتباط برقرار کرده، خواطر شیطانی را درک می‌کند و به وسیله قوه عاقله با ملائکه مرتبط شده، قادر به دریافت خواطر رحمانی می‌شود (اکبری و رضایان، 1390). به طور دقیق‌تر، وسوسه‌ها انگیزه‌هایی اند که ممکن است در تصمیم‌گیری غیر اخلاقی برای دستیابی به اهداف یا پاداشها تأثیر بگذارند. تحقیقات نیز نشان می‌دهند که قرار گرفتن در معرض وسوسه با تصمیم‌گیری غیر اخلاقی جمع رابطه مثبت دارد. (سیانسی³ و همکاران، 2014)

5. انسانها به مثابه علم⁴

در چارچوب نظری حکمت صدرایی، علم موجودیت انسانها را می‌سازد. از دیدگاه ملاصدرا، علم واقعیت مجردی است که از حصول صورت مجردی از ماده، در نفس آدمی و از سنخ نفس آدمی ایجاد می‌شود. بر اساس مبانی اتحاد علم و عالم، نفس آدمی چیزی جز علم نیست. از آن رو که علم نیز از سنخ وجود است، حرکت جوهری نفس آدمی محصول علم است. انسانها با علوم جدید به انسانهای جدیدی تبدیل می‌شوند و این تحول وجودی تایی پایان در یک جمع ادامه می‌یابد. در چارچوب حکمت صدرایی نفس دارای سه سطح ارتباط با علم است:

در سطح نخست؛ علم کیفیت نفس آدمی است. به عبارت دیگر؛ علم از عوارض نفس آدمی است.

در سطح دوم؛ علم با نفس آدمی متحد می‌شود.

در سطح سوم؛ علم از نفس آدمی صادر می‌شود. (رفیعی آتانی، 1396: 97)

روشن است که صدور علم در هر مرحله‌ای متناسب با سطح وجودی انسان (سطح علم) در آن مرحله است. هر چه قدر سطح وجودی انسان بالاتر باشد، در مرحله بعدی سطح بالاتری از علم تولید می‌شود. انسانی که در بالاترین سطح وجودی قرار داشته باشد، در یک قربت وجودی با خدا به جهانی عقلی، موازی کل جهان عینی تبدیل می‌شود. همه چیز از نقاط آغاز شناختن آغاز می‌شود. آدمی با ابزار شناخت اعم از حواس، خیال و عقل، داده‌هایی را برای فراوری تحویل می‌گیرد. نفس آدمی چون «کارگری» داده‌های به دست آمده از ابزار و منابع شناخت را به عنوان سرمایه قلمداد می‌کند و به «کنش» و کار روی آنها می‌پردازد.

کنش نفس و عمل نفس روی داده‌های مذکور، نفس آدمی را دچار سعه و ضیق خواهد کرد. در نتیجه، انسانها

1. Pohjannoro

2. Tenbrunsel

3. Cianci

4. Humans as a Science

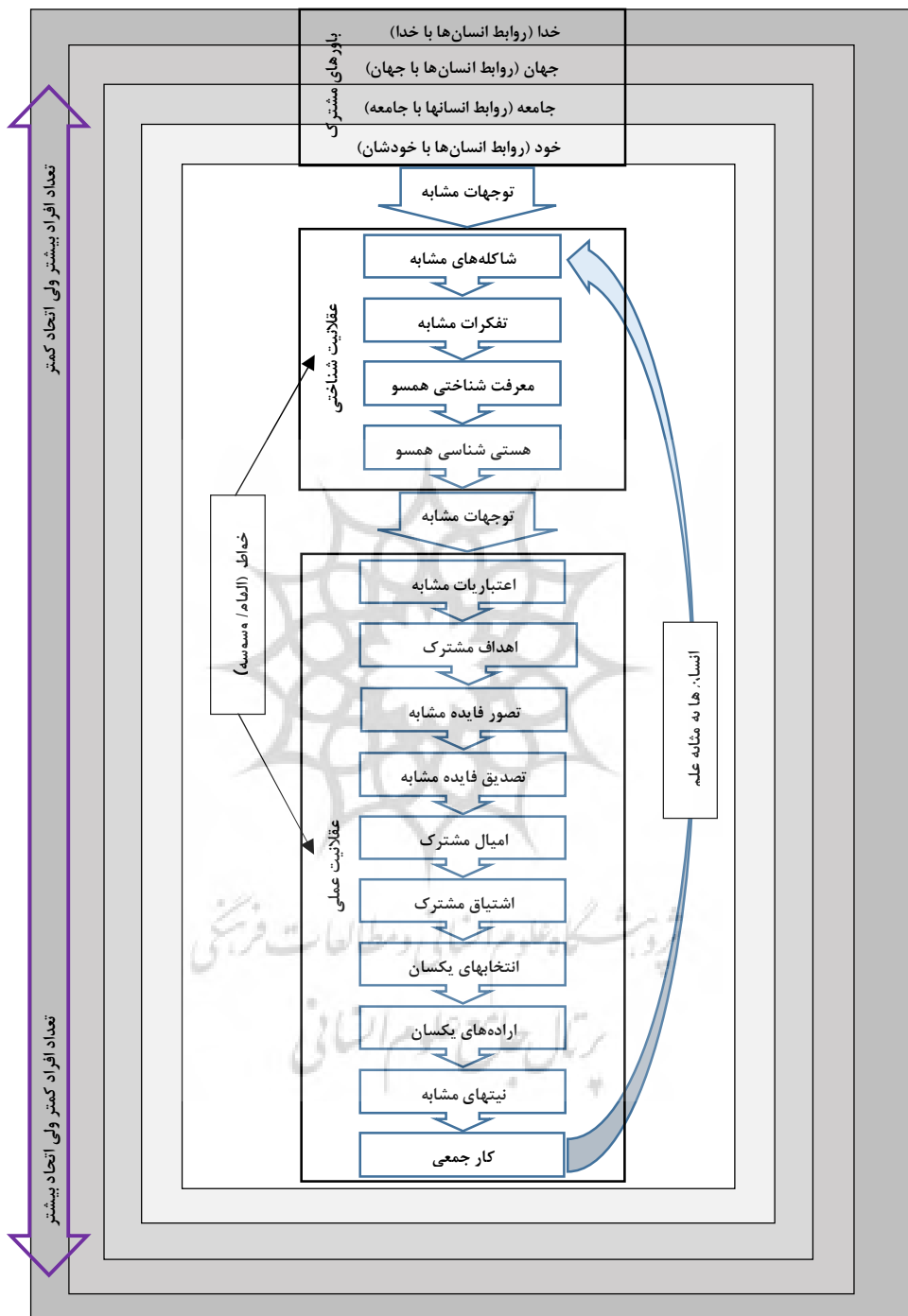
به عنوان عالم‌ها در بازه صفر انسانیت تا سطحی موازی و برابری با کل جهان در حال تولید علم‌اند. پیداست که علم از قابلیت توضیح‌دهندگی متناسب با سطح وجودی عالم برخوردار است. البته هر سطحی از علم، از حدی از قابلیت توضیح‌دهندگی برخوردار است و پیداست که واقع‌نماترین علم در ظرفیت وجودی آدمی، محصول کامل‌ترین انسان خواهد بود.

6. نسبت تعداد افراد و اتحاد آنها

همان‌طور که در شکل 1 نشان داده شده است، افراد زیادی هستند که باورهای مشترکی دارند (مثلاً تعداد مسلمانان یا شیعیان دنیا)؛ اما هر کدام از آنها ممکن است شناخت متفاوتی از جهان پیرامونی خود داشته باشند و در عمل به گونه‌های متفاوتی عمل کنند. اما به میزانی که اشتراکات انسانها در عقلانیت شناختی و عقلانیت عملی افراد بیشتر می‌شود (به سمت پایین نمودار حرکت می‌شود)، اتحاد و انسجام افراد نیز بیشتر می‌شود، هرچند که از تعداد آنها کاسته می‌شود. به عبارتی دیگر؛ تعداد افرادی که معرفت یکسانی از عالم دارند و موفق به انتخاب یکسان و عمل مشابه می‌شوند، کم است، اما این افراد هماهنگی و شباهتهای زیادی از لحاظ اخلاقی و رفتاری با یکدیگر دارند و دچار تعارض و اختلاف نمی‌شوند (گویی یک روح در دو یا چند کالبد می‌باشند).

یافته‌ها نشان می‌دهد تصمیم‌گیری در چارچوب مجموعه باورهایی که در انسانها شکل گرفته است، صورت می‌گیرد. با توجه کردن روی یک مسئله، اولین اتفاقی که برای انسان می‌افتد، ایجاد تفکر است. اولین محصول تفکر افراد، عام‌ترین یا کلی‌ترین دانشها هستند. انسانها در چارچوب کلی‌ترین دانشها، به تعریف نسبت خود با چهار لایه خدا، جهان، جامعه و خود می‌پردازند. آنگاه گام جدی و جدید خود را برای عمل؛ یعنی تعیین اهداف و تحقق گرایشات برمی‌دارد. سپس به وسیله عقل خود به تولید اعتباریات یا همه باید و نبایدهایی می‌پردازند که برای نیل به اهداف مذکور به آن نیازمندند.

در ادامه، در انجام هر کنشی، فایده؛ یعنی نقش آن را در تحقق اهدافش، فهم و تأیید می‌کنند. آنگاه در خودشان علاقه و تمایلی برای انجام آن احساس می‌کنند. علاقه و تمایل مذکور با اشتداد به اشتیاق تبدیل می‌شود و جمع را به مرحله انتخاب از میان گزینه‌های قابل انجام می‌رساند. پس از طی تمام این مراحل، جمع می‌تواند اراده انجام کار را پیدا کند یا نکند. پس از اراده، نیت یا قصد انجام عمل در وی شکل می‌گیرد و سپس، کار جمعی تحقق پیدا می‌کند. بر اساس نظریه ولایت علامه طباطبایی، با انجام هر عملی، صفتی در نفس آدمی پدید می‌آید که باعث شکل‌گیری تدریجی شاکله یا همان فطرت ثانوی افراد می‌شود. از آن رو که نفس آدمی برابر با همه قوای نفس آدمی است، همه قوای آدمی از جمله حواس، خیال و عقل آدمی با خصوصیات جدیدی، با سعه یا ضیق، دوباره این فرایند را برای انجام هر عمل دیگری طی می‌کنند. بر اساس آنچه توضیح داده شد، فرایند تصمیم‌گیری جمعی در شکل 2 استخراج شده است.

شکل 2: فرایند تصمیم‌گیری جمعی در مبانی اسلامی

69 سید محسن میرباقری و عطاءالله رفیعی آتانی

با توجه به مطالب توضیح داده شده در خصوص مضامین و مقوله‌های فرایند تصمیم‌گیری جمعی، برای مشخص شدن روایی فرایند، مستندات مربوط به این متغیرها در منابع مهم اسلامی و غربی مشخص شده است که در جدول 3 نشان داده می‌شود.

جدول 3: بررسی پیشینه شاخصهای مدل در منابع اسلامی و غربی

ردیف	شاخص	مستندات مربوطه
1	باور (اعتقاد)	اکبری و رمضانی، 1391؛ منطقی، 1391؛ رحمانی، 1395؛ لیون و همکاران، 2020؛ بلنوف، 2020.
2	رابطه انسانها با خدا (توحید)	نهج‌البلاغه، نامه 31؛ صفائیان و همکاران، 1392؛ موسوی کاشی، 1397؛ رازینی و عزیزی، 1394؛ جوادی آملی، 1372؛ اکبری و رمضانی، 1391؛ منطقی، 1391؛ شیرازی، 1981؛ 546؛ رحمانی، 1395؛ مارکس و همکاران، 2019؛ زلنر ¹ و همکاران، 2014؛ بوس ² و همکاران، 2013.
3	رابطه انسانها با جهان	منطقی، 1391؛ رفیعی آتانی، 1396؛ 129؛ خسروآبادی، 1394؛ شیرازی، 1363؛ 552.
4	رابطه انسانها با جامعه	یزدی، 1393؛ رفیعی آتانی، 1396؛ 188.
5	رابطه انسانها با خودش (فطرت)	مطهری، 1380، ج 3؛ 539؛ مطهری، 1370؛ 43؛ موسوی خمینی، 1386؛ 98؛ مصباح، 1386؛ 137؛ علوی، 1386؛ عبداللهی دهکی، 1396؛ محمدی، 1397.
6	توجه	رفیعی آتانی، 1396؛ 88؛ مورمان و همکاران، 2020.
7	شاکله (شخصیت)	اکبری و رمضانی، 1391؛ عبداللهی دهکی، 1396؛ شرودر و فریدمن، 2020؛ ژانگ و همکاران، 2021؛ بیرکلند، 2020؛ فارسین، 2020؛ ایلماز و کافدار، 2020؛ پیست، 2020.
8	تفکر	نهج‌البلاغه، خطبه 154؛ تمیمی آمدی، 1366؛ ح 4545؛ فاضلی، 1371؛ رحمانی، 1395؛ اکبری و رمضانی، 1391؛ علوی، 1386؛ عبداللهی دهکی، 1396؛ مظفر، 1392؛ 23؛ پالمیرو و همکاران، 2020.
9	معرفت‌شناختی	رفیعی آتانی، 1396؛ 92؛ راجرز و گولد، 2015.
10	هستی‌شناسی	طباطبایی و مطهری، 1389، ج 1؛ 53؛ محمدپور، 1389؛ 35؛ شیرودی، 1390.
11	اعتبارات	طباطبایی، 1371؛ 51؛ اکبری و رمضانی، 1391؛ عبداللهی دهکی، 1396؛ صفائیان و همکاران، 1392؛ اندرسون و همکاران، 1993.
12	اهداف	کریمی، 1396؛ رازینی و عزیزی، 1394؛ عزیزی، 1397؛ صفائیان و همکاران، 1392؛ بویی و کوپ، 1987؛ زلنر و همکاران، 2014؛ تانگو، 2015.
13	تصور فایده	طباطبایی و مطهری، 1389، ج 1؛ 92؛ رفیعی آتانی، 1396؛ 90؛ عبداللهی دهکی، 1396؛ مازنی، 1399.
14	تصدیق فایده	حسین‌زاده، 1389؛ 137؛ رفیعی آتانی، 1396؛ 46.
15	میل	جوادی آملی، 1372؛ حیدری، 1389؛ بویی و کوپ، 1987؛ مک‌هاق و همکاران، 2016؛ میسلی و همکاران، 2018.
16	شوق	جوادی آملی، 1372؛ البتر، 2020.
17	انتخاب	نهج‌البلاغه، حکمت 109؛ وو و همکاران، 2017؛ زلنر و همکاران، 2014.
18	اراده	نهج‌البلاغه، حکمت 242؛ مازنی، 1399؛ ملک‌افضلی، 1394؛ ذاکری‌نیا، 1395؛ کریستین سن و امیلیوسن، 2020؛ زورچر و همکاران، 2019.
19	نیت	مصباح، 1391؛ قبادپور، 1390؛ نیکو کلام میرزایی، 1397؛ بوس و همکاران، 2013؛ کراسنیک و همکاران، 2019؛ سان و همکاران، 2020.
20	کار جمعی	مطهری، 1380، 340؛ خنیفر، 1397؛ خلقی، 1393؛ کراوچنکو، 2018.
21	خواطر (الهام/وسواس)	شیرازی، 1354؛ 200؛ شیرازی، 1363؛ 154؛ رضائی، 1391؛ پوزاتورو، 2014؛ تیرونسل، 1998؛ سیانسی و همکاران، 2014.
22	انسانها به مثابه علم	رفیعی آتانی، 1396؛ 97.

1. Zellner
2. Bosse

د) نتیجه‌گیری

بسیاری از تصمیمات نادرست مسئولان و تبعات و تأثیرات منفی آنها ناشی از عدم شناخت از نحوه و فرایند تصمیم‌سازی صحیح است؛ لذا مطالعات عمیق پژوهشی و آگاهی‌بخشی در این خصوص می‌تواند از بسیاری از اشتباهات جلوگیری کند. در منابع دینی، ویژگی‌های تصمیم‌گیری عبارتند از: تعیین اهداف واقع‌بینانه، دارا بودن اطلاعات کافی، برنامه‌ریزی و ارزیابی دقیق موقعیتها، استفاده از تجارب گذشته، آینده‌نگری و عاقبت‌اندیشی، پرهیز از شتاب‌زدگی، مشورت کردن با اهل فن و کارشناسان، توکل داشتن و کمک گرفتن از خداوند و... به نظر می‌رسد مدل پیشنهادی در قرآن کریم برای تصمیم‌گیری افراد، تصمیم‌گیری جمعی است؛ مانند آیات مربوط به جنگ خندق، داستان ملکه سبا و... اما زمان نشان داده است که به دلیل ضعف فرهنگ کار جمعی در کشور، تجمیع نظرات و سلايق تصمیم‌سازان در تصمیم‌گیری‌های جمعی نیز با دشواری و عدم آگاهی کافی اتفاق می‌افتد. به نظر می‌رسد این ضعف، ناشی از عدم توجه و در نظر گرفتن مسائل مرتبط با هویت انسانی است. هویت انسانها در چارچوب مناسبات چهارگانه انسان با خدا، طبیعت، جامعه و خود شکل می‌گیرد. از طرفی، ماهیت انسان در اسلام و غرب کاملاً متفاوت است و این امر در تصمیمات افراد نیز ظهور پیدا می‌کند. برای نمونه، انسان در مبانی اسلامی دارای انگیزه الهی، نعدوستی، فداکاری و ایثار، توجه به آخرت، تقوا و... است؛ در حالی که در انسان غربی چنین مواردی موضوعیت ندارد و مادیات تعیین‌کننده است. بنابراین، ارائه یک مدل مدوّن و متناسب با شرایط کشور و با استفاده از منابع اسلامی بسیار راهگشا به نظر می‌رسد.

با توجه به هویت انسانها در جوامع اسلامی و غیر اسلامی، مهم‌ترین مسئله برای اجرای تصمیم‌گیری جمعی، کشف نوع ارتباط و نسبت چهارگانه افراد جمع با خدا، جهان، جامعه و با خودشان (فطرت) است. مستخرج از این ارتباطات، شاکله (شخصیت)، تفکر، معرفت‌شناختی و هستی‌شناسی افراد شکل می‌گیرد. یک جمع در چارچوب اعتباریات مشخص، اهداف خاصی را تعیین می‌کند و با تصور و تصدیق فایده آن اهداف، میل و شوقی در وجودشان پدید می‌آید که منجر به انتخاب مشترک می‌شود. به میزانی که یک جمع اراده محکم و نیت مشابهی داشته باشند، می‌توانند به نتیجه یک تصمیم جمعی یعنی کارجمعی دست یابند.

بنا بر آنچه توضیح داده شد، هر چند به نظر می‌رسد موضوع تحقیق از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است، اما پژوهشگران با بررسی پیشینه تحقیق، پژوهشی را که به طور مستقیم به موضوع تحقیق پردازد، نیافتند. همچنین مقالاتی که در حوزه تصمیم‌گیری با استفاده از منابع اسلامی کار شده است، فقط ویژگی‌های تصمیم‌گیرنده بررسی شده و پژوهشی که به فرایند رسیدن به تصمیم نیز پرداخته باشد، یافت نشد. در ضمن، یکی از ویژگی‌های متمایزکننده این تحقیق، ارائه مدل برای جمع است؛ ویژگی‌ای که به ندرت در مقالات مشابه به آن پرداخته شده است.

پیشنهادها

- فرایند تصمیم‌گیری جمعی با استفاده از مبانی غربی استخراج شود و نقاط تشابه و تمایز آن با فرایند تعریف‌شده در این مقاله شناخته شود تا فهم بهتری از مدل‌های ذهنی تصمیم‌گیری در فرد مسلمان و غیر مسلمان صورت گیرد.
- از علوم کمک‌کننده دیگر، از قبیل علوم شناختی، برای شناسایی فرایند تصمیم‌گیری در ذهن افراد استفاده شود تا به خوبی بتوان فعل و انفعالات مغز در جریان تصمیم‌گیری را توصیف کرد.
- بررسی شود که آیا تصمیم‌گیری جمعی می‌تواند منجر به کاهش سوگیری در تصمیمات افراد شود یا خیر.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی (1386). قم: شهاب‌الدین.
- اکبری، حسنعلی و حسین رضائی (1391). «بررسی پایه‌های نظری موضوع تصمیم‌گیری مبتنی بر اخلاق اسلامی». مدیریت اسلامی، ش 20(1): 149.
- اکبری، رضا و سید هادی رضائیان (1390). «خواطر رحمانی و خواطر شیطانی از دیدگاه ملاصدرا». مطالعات اسلامی، فلسفه و کلام (دانشگاه فردوسی مشهد)، سال چهل و سوم، ش 2 (پیاپی 86): 47-64.
- اهل سمردی، نفیسه (1389). «بازشناسی مبانی نظری اخلاق در اندیشه امام خمینی (ره)». کنگره ملی بررسی اندیشه‌های فرهنگی اجتماعی حضرت امام خمینی (ره).
- تیمی آمدی، عبدالواحد (1366). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- جوادی آملی، مرتضی (1372). «نحوه سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی». فرایند مدیریت و توسعه، ش 23: 1-10.
- حسین‌زاده، محمد (1389). درآمدی بر معرفت‌شناسی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- حیدری، زهرا (1389). بررسی نسبت نظام جزا و پاداش با فعل اخلاقی از دیدگاه مکتب شهودگرایی و مطهری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: سید علی علم‌الهدی و علیرضا اژدر. تهران: دانشکده الهیات، دانشگاه پیام نور استان تهران.
- خسروآبادی، حمیدرضا (1394). الگوی معیارهای تصمیم‌گیری اخلاقی مدیران مبتنی بر آموزه‌های اسلامی. رساله دکتری، به راهنمایی: بهروز رضایی‌منش. تهران: دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه علامه طباطبائی.
- خلقی، محمد (1393). تبیین فلسفی - قرآنی ولایت فقیه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: حبیب‌الله دانش شهرکی. دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم.
- خنیفر، رقیه (1397). بررسی تجسم اعمال از دیدگاه ملاصدرا و علامه مجلسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: قربانعلی کریم‌زاده قراملکی. دانشگاه تبریز.
- ذاکری‌نیا، حانیه (1395). نقش اخبار اراده در ایقاع (با بررسی تطبیقی حقوق فرانسه و انگلیس). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: محمد صالحی مازندرانی. دانشگاه قم.
- رازینی، روح‌الله و مهدی عزیزی (1394). «طراحی الگوی تصمیم‌گیری با رویکرد اسلامی». مدیریت اسلامی، ش 23(4): 73-100.
- رحمانی، نیما (1395). «بررسی نقش وحی در تصمیم‌گیری عقلانی - شهودی». اسلام و مدیریت، ش 5(10): 29-52.
- رضائی، مهران (1391). مبادی معرفتی و غیر معرفتی فعل انسان از منظر ملاصدرا. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: حسین هوشنگی. تهران: دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه امام صادق.
- رضائی، مهران؛ سید مهدی امامی‌جمعه و محمد بیدهندی (1396). «ارائه نظریه وزن‌کشی ساحات انسانی در

- تحلیل الگوی تصمیم‌گیری بر مبنای آرای فلاسفه متعالیه». مدیریت اسلامی، ش 25(4): 65-93.
- رفیعی آتانی، عطاءالله (1396). واقعیت و روش تبیین «کنش انسانی» در چارچوب فلسفه اسلامی، نظریه‌ای بنیادین در علوم انسانی. تهران: آفتاب توسعه.
  - سلطانی، محمدرضا (1397). «احصای ویژگی‌ها و معیارهای فرماندهی و مدیریت مبتنی بر منظومه فکری امام خامنه‌ای (بر اساس روش تحلیل محتوا)». مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، ش 2: 69-95.
  - شیرازی، صدرالدین محمد (1981 م). الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه. بیروت: دار احیاء التراث.
  - شیرازی، صدرالدین محمد (1354). المبدأ والمعاد. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
  - شیرازی، صدرالدین محمد (1363). مفاتیح الغیب. مقدمه و تصحیح: محمد خواجوی. تهران: مؤسسه تحقیقات فرهنگی.
  - شیرودی، مرتضی (1390). روش‌شناسی بومی‌سازی مفاهیم مدرن سیاسی؛ مطالعه موردی: سید جمال‌الدین اسدآبادی، آیت‌الله نائینی و امام خمینی (ره). رساله دکتری، به راهنمایی ابراهیم برزگر. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
  - صفایان، لیلی؛ شیوا علوی و علیرضا عابد (1392). «مؤلفه‌های تصمیم‌گیری در اخلاق پزشکی از منظر نهج البلاغه». اخلاق و تاریخ پزشکی، ش 6(3): 30-41.
  - طباطبائی، سید محمدحسین (1371). انسان از آغاز تا انجام. ترجمه صادق. تهران: الزهراء.
  - طباطبائی، محمدحسین و مرتضی مطهری (1389). اصول فلسفه و روش رئالیسم. قم: صدرا.
  - عامری شهبابی، محسن و اسماعیل کاووسی (1395). «طراحی مدل فرهنگ کیفیت در حوزه آموزش با به کارگیری روش تحلیل محتوا». آموزش در علوم انتظامی، ش 1(4): 1-20.
  - عبداللهی دهکی، جهانگیر (1396). تبیین رابطه متقابل علم و عمل در چارچوب حکمت صدرایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. قزوین: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی.
  - عزیزی، مهدی (1397). تبیین مبانی تصمیم‌گیری اسلامی در سازپلن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی روح‌الله رازینی. تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق.
  - عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه و منا افضلی قادی (1399). «تحلیلی بر بایسته‌های تصمیم‌گیری مشورتی بر اساس آموزه‌های اسلامی». مدیریت اسلامی، ش 28(2): 39-76.
  - علوی، سید علی (1386). «درآمدی بر تأثیر مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی بر تصمیم‌گیری». اندیشه مدیریت راهبردی، ش 1(1): 35.
  - فاضلی، خلیل‌الله (1371). «سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در نظام رهبری و مدیریت اسلامی از دیدگاه عقل و وحی». فرایند مدیریت و توسعه، ش 19: 59-73.
  - قبادپور، علی (1390). بررسی تطبیقی قصد ارتکاب جرم و معصیت در جزای اسلامی و علم اخلاق. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: نادر مختاری افلاکتی. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
  - کریمی، هادی (1396). «بررسی مسائل و مشکلات تصمیم‌گیری گروهی». مطالعات مدیریت و حسابداری، ش 6: 324-37.

- مازنی، محمد صالح (1399). تحلیل آرای آخوند خراسانی در تأثیر قصد بر ارزش اخلاقی عمل. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی هادی صادقی. دانشگاه قرآن و حدیث.
- محمدپور، احمد (1389). روش در روش. تهران: جامعه‌شناسان.
- محمدی، منصور (1397). صورت‌بندی مفهومی عقلانیت کنش اجتماعی، از منظر حکمت اسلامی در مواجهه با سنت وبری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: نصرالله آقاجانی. دانشگاه باقرالعلوم.
- مصباح، مجتبی (1386). فلسفه اخلاق. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح، مجتبی (1391). «نقش نیت در ارزش اخلاقی». اخلاق و حیاتی، ش 2(1): 81-104.
- مطهری، مرتضی (1370). فطرت. قم: صدرا.
- مطهری، مرتضی (1380). مجموعه آثار. تهران: صدرا.
- مظفر، محمدرضا (1392). المنطق. قم: دارالعلم.
- ملک‌افضلی، مجتبی (1394). انگیزه در علوم جنایی، فقه امامیه و حقوق کیفری ایران و فرانسه. رساله دکتری، به راهنمایی محمدعلی مهدوی ثابت. تهران: دانشگاه امام صادق.
- معروفی، یحیی؛ محمدرضا یوسف‌زاده و داوود میرزایی فر (1397). «مؤلفه‌های ارزشیابی کیفیت برنامه درسی دوره کارشناسی پیوسته دانشگاه فرهنگیان». مطالعات اندازه‌گیری و ارزشیابی آموزشی، ش 8(23): 81-116.
- منطقی، محسن (1391). «نقش نگرشهای اسلامی در فرایند تصمیم‌گیری». اسلام و پژوهشهای مدیریتی، ش 1(2): 41.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله (1386). شرح حدیث جنود عقل و جهل. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام (ره).
- موسوی کاشی، زهره؛ رضا پورمحمدی رودسری، حسن جعفری، آرزو صیاد و ابوالفضل موفق (1397). «تصمیم‌گیری مدیران حوزه سلامت با رویکرد اسلامی، مبانی نظری نگرش و رویکرد اسلام در فرایند تصمیم‌گیری». پژوهش در دین و سلامت، ش 4(3): 103-17.
- میرباقری، سید محسن؛ عطاءالله رفیعی آتانی و محمدرضا پارسائزاد (1400). «مروری نظام‌مند بر ادبیات تصمیم‌گیری جمعی». پژوهشهای نوین در تصمیم‌گیری، ش 6(3): 239-258.
- نیکوکلام میرزایی، مریم (1397). روشهای نهادینه‌سازی ارزشهای اسلامی در اخلاق پزشکی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته اخلاق اسلامی، گرایش اخلاق کاربردی. به راهنمایی حسین دیبا. قم: جامعه المصطفی العالمیه، دانشگاه مجازی المصطفی.
- یزدی، حسن (1393). نقش توحید در تکامل اجتماعی از نگاه امام خمینی (ره) و علامه طباطبایی (ره). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی حبیب‌الله دانش شهرکی. دانشگاه قم.
- Holy Quran. Translated by Nasser Makarem Shirazi.
- Nahj al-Balagha. Translated by Mohammad Dashti (2007). Qom: Shahabuddin.
- Abdollahi Dahaki, Jahangir (2017). Explaining the mutual relationship between science and practice in the framework of Sadra's wisdom. Master's thesis, Imam

Khomeini International University.

- Ahle Sarmadi, Nafiseh (2010). **“Recognizing the theoretical foundations of ethics in Imam Khomeini's thought”**. *The National Congress of Investigating Social Cultural Thoughts of Imam Khomeini*.
- Akbari, Hassan Ali & Hossein Ramezani (2012). **“Examining the theoretical foundations of decision-making based on Islamic ethics”**. *Islamic Management Quarterly*, 20(1): 149.
- Akbari, Reza & Seyyed Hadi Rezaian (2011). **“Khawater Rahmani and Khawater Satani from Mulla Sadra's point of view”**. *Quarterly Journal of Islamic Studies, Philosophy and Theology* (Ferdowsi University of Mashhad), 43rd year, No 86/2: 47-64.
- Alavi, Seyyed Ali (2007). **“A study on the influence of Islamic culture components on decision-making”**. *Strategic Management Thought Journal*, 1(1): 35.
- Ameri Shahrabi, Mohsen & Ismail Kavousi (2016). **“Designing a quality culture model in the field of education by using the content analysis method”**. *Quarterly Journal of Education in Law Enforcement Sciences*, 4(1):1-20.
- Anderson, R.E.; D.G. Johnson, D. Gotterbarn & J. Perrolle (1993). **“Using the new ACM code of ethics in decision making”**. *Communications of the ACM*, 36(2): 98-107.
- Azimzadeh Ardabili, Faeze & Mona Afzali Qadi (2020). **“An analysis of consultative decision-making requirements based on Islamic teachings”**. *Islamic Management Quarterly*, 28(2): 39-76.
- Azizi, Mehdi (2018). **Explaining the basics of Islamic decision-making in planning**. Master's thesis, under the guidance of Ruh Allah Razini, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, peace be upon him.
- Birkeland, S.; T. Linkhorst, A. Haakonsson, M.J. Barry & S. Möller (2020). **“Representativeness of personality and involvement preferences in a web-based survey on healthcare decision-making”**. *BMC Health Services Research*, 20(1): 1-8.
- Bisset, C.N.; n. Dames, R. Oliphant, A. Alasadi, D. Anderson, S. Parson, J. Cleland & S.J. Moug (2020). **“Exploring shared surgical decision-making from the patient's perspective: is the personality of the surgeon important?”**. *Colorectal Disease*, 22(12): 2214-2221.
- Blennow, K.; J. Persson, L.M.S. Gonçalves, A. Borys, I. Dutcu, J. Hynynen, E. Janeczko, M. Lyubenova, J. Merganič, K. Merganičová & Others. (2020). **“The role of beliefs, expectations and values in decision-making favoring climate change adaptation-implications for communications with European forest professionals”**. *Environmental Research Letters*, 15(11): 114061.
- Bosse, T.; M. Hoogendoorn, M.C.A. Klein, J. Treur, C.N. Van der Wal & A. Van Wissen (2013). **“Modelling collective decision making in groups and crowds: Integrating social contagion and interacting emotions, beliefs and intentions”**. *Autonomous Agents and Multi-Agent Systems*, 27(1): 52-84. <https://doi.org/10.1007/s10458-012-9201-1>
- Bui, T.X. & A. Co-op (1987). **“A group decision support system for cooperative**

- multiple criteria group decision making**". *Lecture Notes in Computer Science*. Berlin Heidelberg: Germany, Springer-Verlag.
- Castillo, L. & C.A. Dorao (2013). "Decision-making in the oil and gas projects based on game Theory: Conceptual process design". *Energy Conversion and Management*, 66: 48-55. <https://doi.org/10.1016/j.enconman.2012.09.029>
  - Christiansen, R. & J. Emiliussen (2020). "Manipulation and free will in shared decision making". *Journal of Evaluation in Clinical Practice*, 26(2): 403-408.
  - Cianci, A.M.; S.T. Hannah, R.P. Roberts & G.T. Tsakumis (2014). "The effects of authentic leadership on followers' ethical decision-making in the face of temptation: An experimental study". *The Leadership Quarterly*, 25(3): 581-594.
  - De Oca, M.A.; E. Ferrante, A. Scheidler, C. Pinciroli, M. Birattari & M. Dorigo (2011). "Majority-rule opinion dynamics with differential latency: a mechanism for self-organized collective decision-making". *SWARM Intelligence*, 5(3-4, 1, SI): 305-327. <https://doi.org/10.1007/s11721-011-0062-z>
  - Elster, J. (2020). "Enthusiasm and anger in history". *Inquiry*, 1-59.
  - Farčić, N.; I. Barać, J. Plužarić, V. Ilakovac, S. Pačarić, Z. Gvozdanović & R. Lovrić (2020). "Personality traits of core self-evaluation as predictors on clinical decision-making in nursing profession". *Plos One*, 15(5): e0233435.
  - Fazeli, Khalil Allah (1992). "Policymaking and decision-making in the Islamic leadership and management system from the perspective of reason and revelation". *Management Process and Development*, 19: 59-73.
  - Gerrits, L. & P. Marks (2017). **Understanding collective decision making: a fitness landscape model approach**. Edward Elgar Publishing.
  - Hasegawa, E.; N. Mizumoto, K. Kobayashi, S. Dobata, J. Yoshimura, S. Watanabe, Y. Murakami & K. Matsuura (2017). "Nature of collective decision-making by simple yes/no decision units Eisuke Hasegawa". *Scientific Reports*, 7. <https://doi.org/10.1038/s41598-017-14626-z>
  - Heydari, Zahra (2009). **Investigating the ratio of punishment and reward system with moral action from the point of view of intuitionism and Motahari school**. Master's thesis, under the guidance of: Seyed Ali Alam Al-Hoda and Alireza Azhdar, Payam Noor University, Tehran Province, Payam Noor Center, Faculty of Theology.
  - Hosseinzadeh, Mohammad (2010). **An introduction to epistemology**. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
  - Javadi Amoli, Morteza (1993). "How to make policy and make decisions in Islamic management". *Management Process and Development*, 23: 1-10.
  - Karami, Hadi (2017). "Examining issues and problems of group decision making". *Quarterly Journal of Management and Accounting Studies*, No. 6: 324-37.
  - Khanifar, Ruqiya (2018). **Examining the visualization of actions from the point of view of Mulla Sadra and Allameh Majlesi**. Master's thesis, under the guidance of: Gurbanali Karimzadeh Qaramelki, University of Tabriz.
  - Kholghi, Mohammad (2014). **Philosophical-Qur'anic explanation of Velayat al-Faqih**. Master's thesis, under the guidance of: Habib Allah Danesh Shahraki,

Qom University, Faculty of Theology and Islamic Studies.

- Khosrovabadi, Hamidreza (2015). **The model of ethical decision-making criteria of managers based on Islamic teachings**. Doctoral thesis, under the guidance of: Behrouz Rezaei Menesh, Allameh Tabatabai University, Faculty of Management and Accounting.
- Krasniqi, B.A.; G. Berisha & J.S. Pula (2019). **“Does decision-making style predict managers’ entrepreneurial intentions?”**. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 9(1): 1-15.
- Kravchenko, E.M. (2018). **“The role of leadership in the relationship between collective organizational efficacy and collective work engagement”**. *Psychology Journal of the Higher School of Economics*, 15(3, SI): 590-605. <https://doi.org/10.17323/1813-8918-2018-3-590-605>.
- Lyon, M.E.; L.J. D’Angelo, Y.I. Cheng, R.H. Dallas, P.A. Garvie, J. Wang & A.P.C. Consortium (2020). **“The influence of religious beliefs and practices on health care decision-making among HIV positive adolescents”**. *AIDS Care*, 32(7): 896-900.
- Malek Afzali, Mojtabi (2015). **Motivation in criminal sciences, Imami jurisprudence and criminal law of Iran and France**. Doctoral thesis, under the guidance of Mohammad Ali Mahdavi Sabet, Imam Sadiq University.
- Manteghi, Mohsen (2012). **“The role of Islamic attitudes in the decision-making process”**. *Journal of Islam and Management Research*, 1(2): 41.
- Marks, P.; L. Gerrits & J. Marx (2019). **“How to use fitness landscape models for the analysis of collective decision-making: a case of theory-transfer and its limitations”**. *Biology & Philosophy*, 34(1). <https://doi.org/10.1007/s10539-018-9669-4>.
- Marouhi, Yahya; Mohammad Reza Yousefzadeh & Dawood Mirzaeifar (2018). **“Quality evaluation components of continuous undergraduate curriculum of Farhangian University”**. *Educational Measurement and Evaluation Studies*, 8(23): 81-116.
- Mazni, Mohammad Saleh (2020). **Analysis of Akhund Khorasani's opinions on the effect of intention on the moral value of action**. Master's thesis, under the guidance of Hadi Sadeghi, Quran and Hadith University.
- McHugh, K.A.; F.j. Yammarino, S.D. Dionne, A. Serban, H. Sayama & S. Chatterjee (2016). **“Collective decision making, leadership, and collective intelligence: Tests with agent-based simulations and a Field study”**. *Leadership Quarterly*, 27(2, SI): 218-241.
- Mesbah, Mojtaba (2007). **Moral philosophy**. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Mesbah, Mojtaba (2012). **“The role of intention in moral value”**. *Revelation Ethics*, 2(1): 81-104.
- Miceli, S.; V. de Palo, L. Monacis, S. Di Nuovo & M. Sinatra (2018). **“Do personality traits and self-regulatory processes affect decision-making tendencies?”**. *Australian Journal of Psychology*, 70(3): 284-293.

- Mirbagheri, Seyed Mohsen; Attaollah Rafiei Atani & Mohammad Reza Parsanejad. (2021). **“A Systematic Literature Review of the Collective Decision-Making”**. *Modern Research in Decision Making*, 6(3): 239-258.
- Mohammadi, Mansour (2018). **The conceptual formulation of the rationality of social action, from the perspective of Islamic wisdom in the face of the Weberian tradition**. Master's thesis, under the guidance of: Nasr Allah Aghajani, Bagher al Uloom University.
- Mohammadpour, Ahmed (2010). **Method in method**. Tehran: Sociologists Publications.
- Mormann, M.; T. Griffiths, C. Janiszewski, J.E. Russo, A. Aribarg, N.J.S. Ashby, R. Bagchi, S. Bhatia, A. Kovacheva, M. Meissner & Others. (2020). **“Time to pay attention to attention: using attention-based process traces to better understand consumer decision-making”**. *Marketing Letters*, 31: 381-392.
- Motahhari, Morteza (1991). **Nature**. Qom: Sadra.
- Motahhari, Morteza (2001). **The collection of works**. Tehran: Sadra.
- Mousavi Kashi, Zohre; Reza Pourmohammadi Rudsari, Hassan Jafari, Arezoo Sayad & Abolfazl Mawafaq (2018). **“Decision-making by health sector managers with an Islamic approach, the theoretical foundations of Islam's attitude and approach in the decision-making process”**. *Journal of Research in Religion and Health*, 4(3): 17-103.
- Mousavi Khomeini, Seyed Rouh Allah (2007). **Description of the hadith of soldiers of intellect and ignorance**. Tehran: Institute for Editing and Publishing Imam's Works.
- Muzaffar, Mohammad Reza (2013). **Logic**. Qom: Darul Alam.
- Nikukalam Mirzaei, Maryam (2018). **Methods of institutionalizing Islamic values in medical ethics**. Master's thesis, under the guidance of Hossein Diba, Department of Islamic Ethics, Applied Ethics, Al-Mustafa Al-Alamiya Community, Al-Mustafa Virtual University (PBUH).
- Palmiero, M.; R. Nori, L. Piccardi & S. D'Amico (2020). **“Divergent Thinking: The Role of Decision-Making Styles”**. *Creativity Research Journal*, 32(4): 323-332.
- Parrondo, J.M.R.; L. Dinis, E. Garcia-Torano & B. Sotillo (2007). **“Collective decision making and paradoxical games”**. *European Physical Journal-Special Topics*, 143: 39-46. <https://doi.org/10.1140/epjst/e2007-00068-0>
- Pohjannoro, U. (2014). **“Inspiration and decision-making: A case study of a composer's intuitive and reflective thought”**. *Musicae Scientiae*, 18(2): 166-188.
- Prigozhin, A.I. (1991). **“Game Methods of Collective Decision Making in Management Consulting”**. *Soviet Education*, 33(12): 25-45. <https://doi.org/10.2753/RES1060-9393331225>
- Qobadpour, Ali (2011). **A comparative study of the intention to commit a crime and sin in Islamic punishment and ethics**. Master's thesis, under the guidance of: Nader Mokhtari Aflakti, University of Sistan and Baluchistan.
- Rafiei Atani, Ataollah (2017). **The reality and method of explaining "human action; The framework of Islamic philosophy, a fundamental theory in human**

- sciences. Tehran: Aftab Tuse'eh Publications.
- Rahmani, Nima (2016). **“Examining the role of revelation in rational-intuitive decision making”**. *Journal of Islam and Management*, 5(10): 29-52.
  - Razini, Rooh Allah & Mahdi Azizi (2015). **“Designing a decision-making model with an Islamic approach”**. *Islamic Management Quarterly*, 23(4): 73-100.
  - Rezaei, Mehran (2012). **Cognitive and non-cognitive principles of human action from Mulla Sadra's point of view**. Master's thesis, under the guidance of: Hossein Hushangi, Faculty of Theology and Islamic Studies, Imam Sadeq University, peace be upon him.
  - Rezaei, Mehran; Seyyed Mehdi Emami Jume & Mohammad Bidhendi (2017). **“Presenting the weighting theory of human spheres in the analysis of the decision-making pattern based on the opinions of sublime philosophers”**. *Islamic Management Quarterly*, 25(4): 65-93.
  - Rogers, Z.F. & S.J. Gould (2015). **“How do you know that? The epistemology of consumer health decision making under conditions of risk--benefit conflict”**. *Psychology & Marketing*, 32(4): 450-466.
  - Safaiyan, Lily; Shiva Alavi & Alireza Abed (2013). **“Decision-making components in medical ethics from the point of view of Nahj al-Balagha”**. *Journal of Ethics and History of Medicine*, 6(3): 30-41.
  - Schröder, D. & G.G. Freedman (2020). **“Decision making under uncertainty: the relation between economic preferences and psychological personality traits”**. *Theory and Decision*, 1-23.
  - Shirazi, Sadruddin Mohammad (1975). **The beginning and the resurrection**. Tehran: Iranian Wisdom and Philosophy Society.
  - Shirazi, Sadruddin Mohammad (1981). **Sublime wisdom in the four intellectual books**. Beirut: Dar Ihya al-Trath.
  - Shirazi, Sadruddin Mohammad (1984). **Mofatih al-Ghaib**. Introduction and correction by Mohammad Khajawi. Tehran: Cultural Research Institute.
  - Shiroudi, Morteza (2011). **Localization methodology of modern political concepts; Case study: Seyyed Jamaluddin Asadabadi, Ayat Allah Naini and Imam Khomeini**. Doctoral dissertation, under the guidance of: Ebrahim Barzegar, Allameh Tabatabai University.
  - Soltani, Mohammadreza (2018). **“Estimating the characteristics and criteria of command and management based on the intellectual system of Imam Khamenei (based on the content analysis method)”**. *National Defense Strategic Management Studies Quarterly*, 2: 69-95.
  - Sun, Q.; M.C. Willemsen & B.P. Knijnenburg (2020). **“Unpacking the intention-behavior gap in privacy decision making for the internet of things (IoT) using aspect listing”**. *Computers & Security*, 97: 101924.
  - Tabatabaei, Mohammad Hossein & Morteza Motahari (2010). **Principles of realism philosophy and method**. Qom: Sadra.
  - Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (1992). **Man from beginning to do**. Translated by Sadegh. Tehran: Al-Zahra.

- Tamimi Amedi, Abdulvaheed (1987). **Gharr al-Hekm and Dorr al-Kalam**. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Tenbrunsel, A.E. (1998). **“Misrepresentation and expectations of misrepresentation in an ethical dilemma: The role of incentives and temptation”**. *Academy of Management Journal*, 41(3): 330-339.
- Tongo, C. (2015). **“Collective work motivation in knowledge-based organizations”**. *Team Performance Management*, 21(7-8), 386+. <https://doi.org/10.1108/TPM-06-2015-0030>
- Veen, T. (2011). **The political economy of collective decision-making: Conflicts and coalitions in the Council of the European Union**. Springer Science & Business Media.
- Wu, B.; X. Zhou, Q. Jin, F. Lin & H. Leung (2017). **“Analyzing Social Roles Based on a Hierarchical Model and Data Mining for Collective Decision-Making Support”**. *IEEE Systems Journal*, 11(1): 356-365. <https://doi.org/10.1109/JSYST.2014.2386611>
- Yazdi, Hassan (2014). **The role of monotheism in social evolution from the perspective of Imam Khomeini and Allameh Tabatabai**. Master's thesis, under the guidance of Habib Allah Danesh Shahraki, University of Qom.
- Yilmaz, S. & H. Kafadar (2020). **“Investigating the relationship between decision-making processes and cognitive processes, personality traits, and affect via the structural equation model in young adults”**. *Applied Neuropsychology: Adult*, 27(6): 558-569.
- Zafeiris, A.; Z. Koman, E. Mones & T. Vicsek (2017). **“Phenomenological theory of collective decision-making”**. *Physica A-Statistical Mechanics and Its Application*, 479: 287-298. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2017.02.026>
- Zakeriniya, Haniyeh (2016). **The role of news of will in contract (with a comparative study of French and English law)**. Master's thesis, supervised by: Mohammad Salehi Mazandarani, University of Qom.
- Zellner, M.; C. Watkins, D. Massey, L. Westphal, J. Brooks & K. Ross (2014). **“Advancing Collective Decision-Making Theory with Integrated Agent-Based Modeling and Ethnographic Data Analysis: An Example in Ecological Restoration”**. *The Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 17(4). <https://doi.org/10.18564/jasss.2605>
- Zhang, M.; H. Jia, M. Zheng & T. Liu (2021). **“Group decision-making behavior in social dilemmas: Inter-brain synchrony and the predictive role of personality traits”**. *Personality and Individual Differences*, 168: 110-315.
- Zürcher, T.; B. Elger & M. Trachsel (2019). **“The notion of free will and its ethical relevance for decision-making capacity”**. *BMC Medical Ethics*, 20(1): 31.

